

Проект технічної допомоги ЄС «Додаткова підтримка Міністерства екології та природних ресурсів у впровадженні Секторальної бюджетної підтримки»

НА ШЛЯХУ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

впровадження
екологічного стандарту
ЗЕЛЕНИЙ КЛАС
для закладів освіти
згідно ДСТУ ISO 14024

методичний посібник

Цю публікацію було створено
за кошти Європейського Союзу

Київ – 2014

Проект впроваджується консорціумом
на чолі з компанією ЕПТИСА

НА ШЛЯХУ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Методичний посібник з впровадження екологічного стандарту
«Зелений клас» у закладах освіти згідно ДСТУ ISO14024

УДК 37
ББК 74
Н-12
ISBN 978-966-432-151-5

Рецензент: **Бондар О.І.** – член-кореспондент НААН України, доктор біологічних наук, професор (Державна екологічна академія післядипломної освіти та управління Мінприроди України).

Видано за рішенням Вченої ради Державної екологічної академії післядипломної освіти та управління Мінприроди України (Протокол № 3-14 від 28 липня 2014 року)

Барановська В.Є. к.е.н., Берзіна С.В., Іванова О.В., Капотя Д.Ю., Сущенко І.М., Пометун О.І. д.п.н., професор, член-кор. НАПН України, Яреськовська І.І.

ВПРОВАДЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО СТАНДАРТУ «ЗЕЛЕНИЙ КЛАС» У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ ЗГІДНО ДСТУ ISO14024

Методичний посібник. – Київ: вид-во «Задруга», 2014. – 64 с.

У методичному посібнику викладено екологічні аспекти, пов'язані з діяльністю освітніх закладів, вміщено методичні рекомендації та наведено практичні приклади поліпшення екологічних аспектів діяльності освітніх закладів у поєднанні з практиками екологізації навчального процесу на основі кращих європейських та українських практик застосування.

Видання дозволить швидко та легко вивчити вимоги та інструменти впровадження екологічного стандарту СОУ ОЕМ 08.002.37.078 Освітні послуги («Зелений клас»). Екологічні критерії, ознайомитись з принципами та методами міжнародних стандартів серії ISO 14000 «Системи екологічного управління», а також практичним досвідом розвитку екологічної освіти та освіти для сталого розвитку на базі навчальних закладів.

Методичний посібник містить малюнки, схеми, додатки.

Призначений для керівників органів державної влади, закладів освіти, педагогів, екологів, викладачів та студентів ВУЗів, засобів масової інформації та широкого кола читачів, які цікавляться питаннями та чинниками, що впливають на сталий розвиток закладів освіти в Україні та впровадження інтегрованих систем управління на основі міжнародних стандартів серії ISO 14000. Методичний посібник виданий за сприяння Міністерства екології та природних ресурсів України.

Це видання здійснено проектом технічної допомоги ЄС «Додаткова підтримка Міністерства екології та природних ресурсів України у впровадженні секторальної бюджетної підтримки», який фінансується Європейським Союзом та впроваджується консорціумом на чолі з Eptisa з січня 2012 р. Зміст публікації не є відображенням офіційної позиції Європейського Союзу.

НАСТАНОВА ЩОДО ПОЛІПШЕННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ АСПЕКТІВ ДІЯЛЬНОСТІ ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ НА ОСНОВІ СТАНДАРТІВ СЕРІЇ ISO 14000 - ЕКОЛОГІЧНІ КРИТЕРІЇ ОСВІТНІХ ПОСЛУГ («ЗЕЛЕНИЙ КЛАС»)

ВСТУП	7
ЧАСТИНА 1. ЕКОЛОГІЧНА ОСВІТА ТА ЕКОЛОГІЧНІСТЬ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ	8
1.1. Основні екологічні аспекти, пов'язані з діяльністю освітніх закладів	8
1.2. Чому навчальні заклади мають бути екологічними?	11
ЧАСТИНА 2. СИСТЕМИ ЕКОЛОГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ	13
2.1. Системи екологічного управління на основі стандартів серії ISO 14000	13
2.2. Методика та показники екологічної ефективності організацій	14
2.3. Екологічна сертифікація згідно ДСТУ ISO 14024 та екологічні критерії	14
2.4. Екологічні критерії та «зелені закупівлі»	16
2.5. Екологічне маркування – основні принципи та вимоги	19
ЧАСТИНА 3. ЕКОЛОГІЧНА ОСВІТА ТА ОСВІТА ДЛЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ	22
ЧАСТИНА 4. ВИМОГИ СТАНДАРТУ «ЗЕЛЕНИЙ КЛАС»	32
ЧАСТИНА 5. ІНСТРУМЕНТИ УПРОВАДЖЕННЯ СТАНДАРТУ «ЗЕЛЕНИЙ КЛАС»	44
5.1. Етап інформування та мотивації щодо впровадження	44
5.2. Етап самооцінки навчального закладу	46
5.3. Етап «коригувальні дії» на шляху досягнення вимог стандарту	47
5.4. Етапи стратегічного планування розвитку навчального закладу	48
5.5. Етап оцінювання відповідності незалежною третьою стороною	49
ДОДАТКИ:	52
Рекомендовані інструменти для самооцінки	52
Вчимося розпізнавати знаки маркування та обирати продукцію кращу для здоров'я та довкілля	55

ВСТУП

Освіта є стратегічною основою розвитку особистості, суспільства, нації, її держави і запорука майбутнього. Вона є засобом відтворення і нарощування інтелектуального та духовного потенціалу народу, виховання патріота і громадянина.

Дбайливе ставлення людини до природи складається не тільки з уміння використовувати її плоди. Дуже важливим є те, щоб усвідомлення значимості природи та природних ресурсів стало внутрішнім надбанням особистості. Тому потрібно формувати екологічну свідомість майбутніх поколінь, що проходить найбільш ефективно, якщо педагогічний процес екологічного виховання враховує усі процеси формування екологічної свідомості.

З року в рік екологічний компонент набуває все більшого значення. В першу чергу це зумовлено тим, що природні ресурси, їх відтворюваність мають скінченні величини, а тиск від діяльності людини на природу стає дуже суттєвим і практично неконтрольованим. Суспільству сьогодні потрібні виховані, грамотні та культурні в екологічному відношенні люди. Саме тому так важливо розпочати екологічне виховання з раннього дитинства.

У зв'язку з цим виникає необхідність суттєвого удосконалення змісту навчального процесу, створення відповідних педагогічних умов для екологічного виховання школярів, відбору оптимальних форм та методів навчання.

Процеси екологічного виховання та освіти безпосередньо пов'язані з практичною складовою функціонування навчального чи освітнього закладу, що передбачає системне покращення його екологічних показників.

Заходи з енергозбереження та раціонального споживання води дозволять зекономити ресурси та кошти, які можна буде спрямувати на зміцнення матеріальної бази та інноваційний розвиток закладу.

Роздільний збір твердих побутових відходів та належне управління небезпечними відходами зменшать навантаження на довкілля.

Запровадження закупівель, що ґрунтуються на вимогах до товарів чи послуг, які відповідають вимогам екологічних чи органічних стандартів, дозволять в значній мірі покращити оточуюче середовище та позитивно вплинуть на створення комфортних умов для навчання та на стан здоров'я учнів.

Саме ця ідея була закладена в основу розробленого технічним комітетом стандартизації ТК 82 «Охорона навколишнього природного середовища» екологічного стандарту для навчальних та освітніх закладів СОУ ОЕМ 08.002.37.078 Освітні послуги («Зелений клас»). Екологічні критерії.

Цей стандарт може бути застосований до упровадження освітнім закладом будь-якого типу, який обрав шлях підвищення екологічної свідомості учнів (студентів) у поєднанні з енергозберігаючою та ресурсоефективною системою управління.

Стандарт «Зелений клас» передбачає інтеграцію екологічної складової до системи освіти та виховання, спрямованої на різнобічну підготовку підростаючого покоління і громадян, здатних визначати, розуміти й оптимально вирішувати екологічні та соціально-економічні проблеми на основі принципів сталого розвитку, здорового глузду та практичних навичок.

ЧАСТИНА 1. ЕКОЛОГІЧНА ОСВІТА ТА ЕКОЛОГІЧНІСТЬ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

1.1. Основні екологічні аспекти, пов'язані з діяльністю освітніх закладів

Екологічні аспекти – ключове поняття системи екологічного управління, що дозволяє співвіднести діяльність організації та її взаємодію з довкіллям.

Впливом на оточуюче середовище вважається будь-яка негативна або позитивна зміна довкілля, повністю або частково пов'язана з екологічними аспектами організації.

Суттєвим екологічним аспектом вважаються такі дії, що впливають або можуть істотно впливати на навколишнє середовище.

Для найбільш суттєвих екологічних аспектів організація має встановити цільові та планові екологічні показники, для досягнення яких розробляються заходи програми екологічного управління.

Екологічна політика організації повинна відповідати характеру, масштабам і впливам на навколишнє середовище її діяльності, а також включати зобов'язання виконувати відповідні законодавчі вимоги та інші вимоги, що поширюються на організацію, які пов'язані з її екологічними аспектами.

Отже, розглянемо, які найбільш суттєві екологічні аспекти притаманні саме закладам освіти.

Використання ресурсів

До витратних господарських ресурсів закладів освіти, використання яких найбільше впливає на навколишнє середовище, відносять електричну енергію, воду, тепло, а також папір і паперові вироби, мийні та чистячі засоби. Ці ресурси не специфічні, їх використовують у будь-якій організації.

А чи знаєте ви, що...

Заміна ламп розжарювання енергозберігаючими лампами приводить до зниження споживання енергії в 3-4 рази.

Енергозберігаюча пуско-регулювальна апаратура люмінесцентних ламп знижує споживання електроенергії на 20-30 %.

Один туалетний бачок, що протікає, навіть якщо жодного разу не буде злитий, додасть 34 000 л води за рік до господарських витрат закладу, а кран, що протікає, – 13 500 л за рік.

споживання енергетичних ресурсів

споживання водних ресурсів

споживання товарів та послуг

транспорт

емісії шкідливих речовин

зайві витрати

відходи

А чи знаєте ви, що...

Періоди розкладу деяких видів відходів в природних умовах становлять:

Зміна поведінки та звичок щодо раціонального споживання ресурсів приводить до економії як мінімум ще на 10-20 %.

Переробка купи паперу висотою 1 м зберігає одне дерево.

Виробництво повторно переробленого паперу використовує на 65 % менше води, забруднює менше повітря на 75 %, а воду – на 35 %.

Здана в макулатуру 1 тонна паперу економить: 4000 кВт-год електроенергії, 29 000 л води, 30 кг забруднення у повітря¹.

¹Дані кампанії «Тиждень зменшення відходів» у Канаді
www.wrwcana.com/download_facts.htm

Відходи

Для закладів освіти притаманно утворення у переважній кількості відходів споживання, як правило це тверді побутові відходи і стічні води. Також заклади харчування (їдальні, кафе, буфети) утворюють велику кількість органічних відходів.

Але певний обсяг відходів становлять і відпрацьовані лампочки, прилади освітлення, джерела живлення (батареї чи акумулятори), електротехнічні прилади, що відносяться до небезпечних відходів.

Таке різноманіття і великий обсяг відходів у цілому потребує свідомого ставлення і запровадження спеціальної системи управління.

Закупівлі

Зклади освіти є споживачами різноманітних товарів та послуг.

В процесі споживання вони впливають на стан довкілля, а певні властивості товарів впливають також і на стан здоров'я споживачів (користувачів), тобто співробітників закладу та учнів (студентів).

Електроніка та електротехніка (комп'ютери, принтери, інша техніка та прилади для освітлення) є найбільшим споживачем електроенергії у навчальному закладі. Крім того, електроніка містить шкідливі речовини, погіршує якість повітря в закритих приміщеннях і дуже часто створює утилізаційні проблеми наприкінці експлуатаційного циклу.

Меблі, мийні засоби, лакофарбові матеріали та інші товари можуть містити токсичні речовини, що вивільняються до атмосферного повітря протягом усього експлуатаційного строку і забруднюють навколишнє середовище, тим самим погіршуючи його стан і, як наслідок, стан здоров'я учнів.

Наприклад, меблі з ДСП, що містять карбамід-формальдегідні або фенол-формальдегідні смоли, виділяють шкідливі для здоров'я людини формальдегід і фенол.

А чи знаєте ви, що...

Формальдегід широко застосовується у деревообробній, текстильній, паперовій, хімічній промисловості.

Це безбарвний газ з гострим запахом, який має подразнюючу дію.

Формальдегід викликає дегенеративні процеси в печінці, нирках, сенсibiliзує шкіру, має сильний вплив на центральну нервову систему, особливо на зорові бугри.

З роками фенол, який використовували для виробництва різних будівельних матеріалів, не втрачає свої токсичні властивості, і його небезпека для людини не знижується.

Фенол негативно впливає на серцево-судинну, нервову систему і на інші внутрішні органи, такі як нирки, печінка та інші.

На відміну від України, у багатьох країнах використання фенолу для виробництва товарів для оздоблення категорично заборонено, враховуючи його токсичну активність.

Окремої уваги заслуговує закупівля харчових продуктів чи послуг з харчування. Перш за все, важливо, щоб виробник чи постачальник гарантував безпеку продуктів харчування на етапі споживання.

А чи знаєте ви, що...

Продовольча безпека пов'язана з наявністю харчових небезпек у харчових продуктах в точці споживання. Небезпека може виникнути на будь-якій стадії в ланцюгу виробництва, постачання і реалізації харчової продукції, і тому важливо, щоб адекватний контроль був проведений на місці.

Стандарт ДСТУ ISO 22000 Системи управління безпечністю харчових продуктів. Вимоги до будь-яких організацій харчового ланцюга спрямовані на створення систем управління безпечністю і призначені для застосування усіма організаціями, зайнятими в ланцюгу виробництва, постачання і реалізації харчової продукції.

Відповідно до цього стандарту, харчовий ланцюг («food chain») являє собою «послідовність стадій та операцій, що включають виготовлення, обробку, дистрибуцію, зберігання й переробку засобів для харчування і харчових продуктів, від первинного виробництва до споживання». Виробничий ланцюг розглядається як єдиний процес, протягом якого повинні бути усунені всі чинники, що можуть призвести до виготовлення недоброякісної та небезпечної для здоров'я людини продукції.

До того ж важливо, закупаючи харчові продукти, надавати перевагу місцевому виробникові продукції з поліпшеними екологічними характеристиками. Це допоможе уникнути зайвого транспортування, яке шкідливо впливає на навколишнє середовище, та забезпечити харчування продуктами високої якості.

А чи знаєте ви, що...

Згідно постанови Кабінету Міністрів України № 1195 від 03.10.2007 «Про затвердження Порядку надання статусу спеціальної зони з виробництва сировини, що використовується для виготовлення продуктів дитячого та дієтичного харчування», продукти для дитячого та дієтичного харчування повинні мати підтвердження походження з зони за статусом «спеціальна сировинна зона».

Екологічні добровільні стандарти згідно ДСТУ ISO 14024. Екологічні маркування та декларації. Екологічне маркування типу I. Принципи та методи – враховують вимогу щодо належності проходження сировини зі спеціальної сировинної зони згідно постанови Кабінету Міністрів України № 1195 від 03.10.2007.

Отже, екологізація закупівельної політики закладу освіти сприятиме підвищенню ефективності і раціональності закупівель у поєднанні з поліпшенням стану довкілля та сприянням охороні здоров'я підростаючого покоління.

1.2. Чому освітні заклади мають бути екологічними?

Дитинство та молодість є тими періодами, коли свідомість та розум відкриті всьому новому та креативному.

Дитячий садок та школа – це ті місця, де дитина вперше починає самостійно знайомитись з оточуючим світом, в тому числі з соціумом. Ставши дорослішими, вони поглиблюють та розвивають це знайомство.

На заклади освіти, від дитячого садочка до ВУЗу, покладається надзвичайно важливе завдання: не просто надати доступ до знань, але й навчити мислити та привити правильні моральні принципи, прийнятні суспільством.

Саме звичка піклуватись про довкілля має входити в базові норми поведінки будь-якої людини, які необхідно розвивати з ранніх років.

Тому сьогодні не повинні поставати питання та дискусії довкола доцільності екологізації як навчального процесу, так і самих освітніх закладів, на базі яких можна забезпечити формування екологічної свідомості та культури майбутніх поколінь.

Глобальні екологічні проблеми торкаються кожного

Жодна організація сьогодні не може стояти осторонь від вирішення глобальних екологічних проблем, таких як зміна клімату, погіршення якості повітря та води, ерозія та зменшення родючості ґрунтів, спричинених бездумною експлуатацією ресурсів для задоволення постійно зростаючих потреб.

Залишатися «зайцем» на планеті Земля і продовжувати жити лише заради задоволення своїх сьогоденних потреб стає все складніше, адже деградація довкілля впливає на якість життя кожного з нас.

Турбота про майбутні покоління підвищує продуктивність праці та сприяє охороні здоров'я

Перегляд традиційної організації функціонування закладу освіти на «зелений» допомагає усунути джерела небезпеки для здоров'я учнів, що сприятиме зменшенню респіраторних захворювань, випадків алергії та астми, а також зменшенню таких симптомів, як головний біль, подразнення очей, апатія тощо.

Турбота про довкілля заощаджує кошти

Турбота про довкілля заощаджує кошти на утримання закладу (електроенергія, вода, тепло, папір, мийні засоби) і складає вагомий видатковий частину бюджету.

Застосування принципів «Зеленого класу» дозволяє заощаджувати значні кошти на адміністративні видатки. І для того, щоб почати економити, іноді достатньо переглянути ставлення до ресурсів та звички й запровадити необхідні зміни.

Так, вартість експлуатації деякої офісної техніки може в декілька разів перевищувати її ціну при купівлі. Наприклад, великий лазерний копір (ксерокс) вартістю 20 000 гривень упродовж 7 років використовує електроенергію на суму 7500 гривень, папір вартістю 120 000 гривень і тонер – 75 000 гривень.² При цьому кількість викинутого в атмосферу парникового газу карбону двоокису вуглецю (CO₂) від виробництва електроенергії та утилізації паперу перевищить за цей період 80 тонн, що є еквівалентом викидам середньостатистичної родини упродовж 7 років.

Отже, впровадження таких нескладних заходів як налаштування копіра у «сплячий» режим і вимкнення його на ніч, повторне заправлення відпрацьованих картриджів та двосторонній друк паперу зможе одночасно як зменшити вплив на довкілля, так і заощаджити на експлуатації електронного обладнання.

Іншою альтернативою може бути придбання енергозберігаючої комп'ютерної техніки. Її використання зменшує не тільки витрати на електроенергію, але й на кондиціонування, оскільки зменшується кількість тепла, що надходить від офісної техніки.

² За умови друку 2 мільйонів копій.

ЧАСТИНА 2. СИСТЕМИ ЕКОЛОГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ

2.1. Системи екологічного управління на основі стандартів серії ISO 14000

Основою для розробки та реалізації системи управління навколишнім середовищем в закладі є усвідомлення того факту, що своєю діяльністю вона створює вплив на довкілля, до якого відноситься використання природних ресурсів, забруднення навколишнього середовища, утворення відходів тощо.

Ці впливи здійснюються на всіх стадіях діяльності закладу, а також під час споживання чи використання товарів, виробів, обладнання чи послуг.

Прагнучи оптимізувати свій вплив на довкілля, заклад має аналізувати власні екологічні аспекти та впливи, визначаючи їх прийнятний рівень, планувати його досягнення та забезпечувати дотримання.

Основні підходи щодо розробки та вдосконалення систем екологічного управління розглядаються на базі стандартів Міжнародної організації стандартизації (ISO) серії ISO 14000, які встановлюють системний підхід до аналізу та покращення екологічних показників діяльності організації.

Серед стандартів серії ISO 14000 можна виділити три основні групи: принципи розроблення та впровадження системи екологічного управління; інструменти екологічного контролю та оцінки; стандарти, що орієнтовані на продукцію.

На сьогоднішній день сучасна серія стандартів ISO 14000 вважається найбільш перспективною та пристосованою для впровадження системою екологічного управління в усьому світі.

Головною метою впровадження стандартів серії ISO 14000 є забезпечення єдиних рекомендацій для всіх країн світу, які б враховували найкращий досвід вже існуючих регіональних або національних систем екологічного управління.

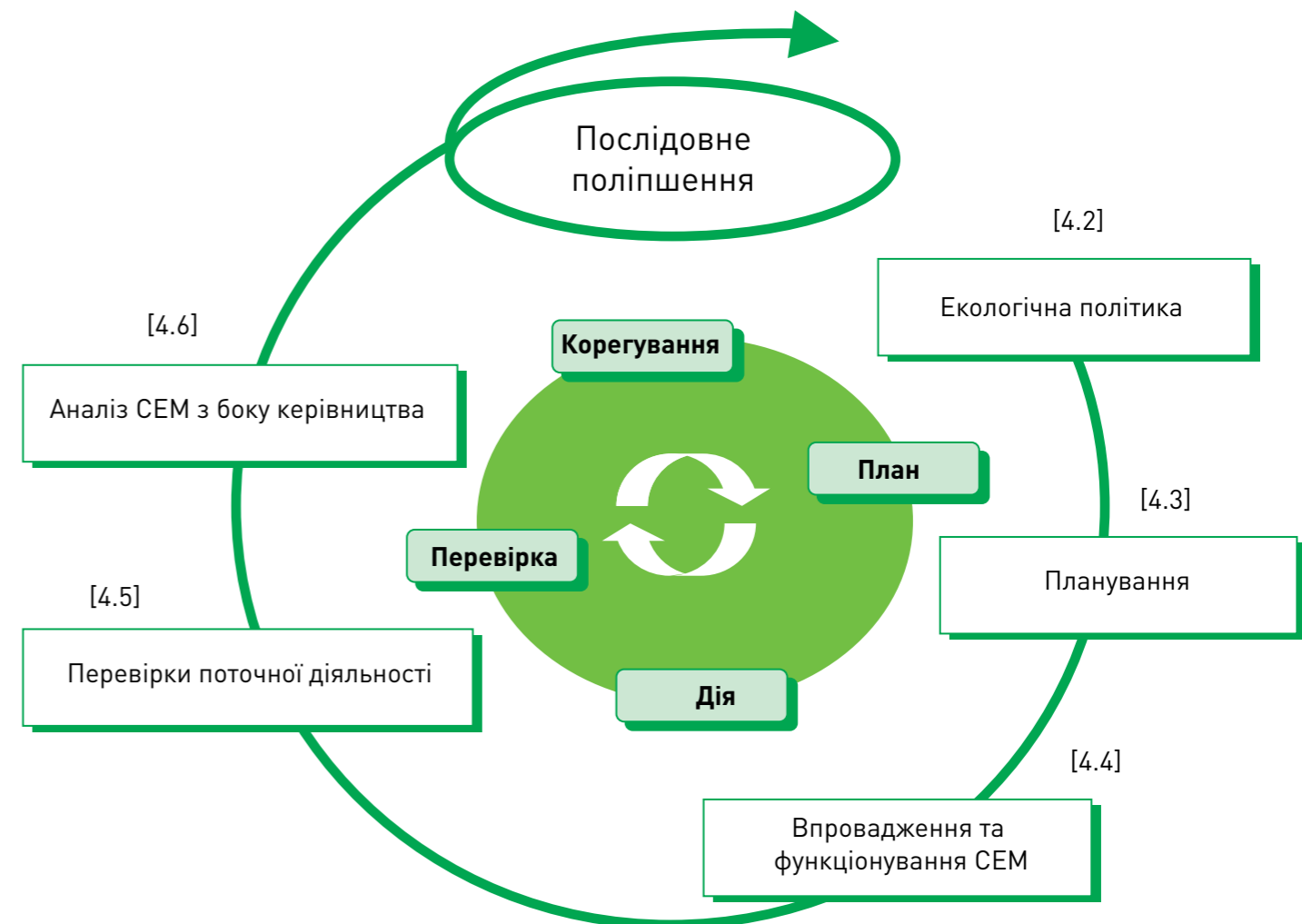

Рисунок 1 – Цикл Демінгу в моделі системи екологічного управління

Міжнародні стандарти серії ISO 14000 запроваджуються до української національної системи стандартизації шляхом гармонізації (тотожний переклад) і мають префікс ДСТУ.

Система екологічного менеджменту є частиною загальної системи менеджменту закладу, під якою розуміються організаційна структура, планування діяльності, розподіл відповідальності, практична робота, а також процедури, процеси і ресурси для управління екологічними аспектами діяльності. ISO 14001 відкриває серію 14000 стандартів ISO. Сертифікація систем екологічного менеджменту здійснюється саме згідно вимог ISO 14001.

Основні елементи системи екологічного управління ґрунтуються на циклі Демінга Plan-Do-Check-Act, скорочено PDCA або «План-Дія-Перевірка-Коригування», що зображено на рисунку 1. У квадратних дужках наводиться посилання на відповідний елемент системи екологічного управління згідно ISO 14001.

Решта стандартів серії ISO 14000 виконують супутні функції, а також розширюють і доповнюють вимоги ISO 14001. Наприклад, ISO 14004 має більш розширене керівництво по створенню системи екологічного управління. Серія 14040 визначає методологію «оцінки життєвого циклу», яка базується на розгляді екологічних аспектів діяльності організації чи підприємства, і може використовуватися при оцінці екологічних впливів, пов'язаних з продукцією організації.

Офіційно всі стандарти серії ISO 14000 є добровільними для застосування. Вони не мають на меті замінити законодавчі вимоги, забезпечуючи лише систему визначення екологічної політики організації та створення відповідної організаційної структури.

Декларуючи власну екологічну політику та впроваджуючи її на практиці через систему екологічного управління, організація стає екологічно свідомою та несе повну відповідальність за кожен власний крок на шляху до реалізації та підвищення ефективності своєї діяльності.

2.2. Методика та показники екологічної ефективності

Одним з основних принципів функціонування системи екологічного управління є принцип «постійного покращення». Організація, яка впроваджує принципи екологічного управління, має визначитися щодо екологічних аспектів –

кількісні чи якісні показники екологічної ефективності та методи їх оцінювання для оцінювання власних досягнень.

Зокрема, щоб допомогти організаціям в оцінюванні власної екологічної ефективності, було запроваджено міжнародний стандарт ISO 14031:1998, українським аналогом якого є ДСТУ ISO 14031:2004 Екологічне керування. Настанови щодо оцінювання екологічної характеристики.

Цей стандарт визначає екологічну ефективність як результати управління екологічними аспектами організації. Результати можуть вимірюватись відносно політики організації, її цілей та задач у сфері охорони довкілля. Ефективність екологічного управління розглядається як результат досягнення поставлених екологічних цілей та задач.

В якості одного з критеріїв екологічної ефективності можна розглядати такий критерій як «еколого-економічна вигода», що може виражатися у кількості використаних ресурсів та коштів для запобігання потенційного екологічного ризику чи поліпшення екологічних характеристик.

Серед основних показників оцінювання екологічної ефективності можна виділити наступні:

- 1) показники ефективності управління: демонструють зусилля керівництва щодо організації процесів, які пов'язані з екологічними аспектами;
- 2) показники ефективності функціонування: відображають екологічні аспекти, пов'язані з функціонуванням організації, включаючи її діяльність, продукцію, послуги;
- 3) показники стану навколишнього природного середовища: надають інформацію щодо стану довкілля в місці та регіоні, в якому розташована організація.

2.3. Екологічна сертифікація згідно ДСТУ ISO 14024 та екологічні критерії

Міжнародний стандарт ISO 14024:1998 Екологічні маркування та декларації. Екологічне маркування типу I. Принципи та методи, що впроваджено до української національної системи стандартизації як ДСТУ ISO 14024:2002, встановлює вимоги до добровільних екологічних сертифікаційних систем, метою яких є визначення поліпшених екологічних характеристик товарів чи послуг та їх ідентифікація шляхом екологічного маркування.

Екологічна сертифікація та маркування в Україні почала розвиватися згідно ДСТУ ISO 14024 у 2003 році за підтримки Міністерства екології та природних ресурсів України, як і в усьому світі, на добровільних засадах.

Екологічна сертифікація передбачає оцінювання товарів чи послуг на основі екологічних критеріїв, що впроваджуються до сертифікаційної системи у формі екологічного стандарту (СОУ). Вимоги екологічних критеріїв є додатковими до державних норм та правил. Вони встановлюють більш жорсткі показники безпеки та поліпшених екологічних характеристик для визначення переваг продукції чи послуг відносно впливів на стан довкілля та здоров'я людини протягом життєвого циклу.

Як правило, в Україні екологічні стандарти згідно ДСТУ ISO 14024 розробляються національним технічним комітетом стандартизації ТК 82 «Охорона навколишнього природного середовища», який створено на базі Державної екологічної академії післядипломної освіти та управління.

У 2011 році екологічна сертифікація та маркування в Україні була закріплена на законодавчому рівні як один з елементів державної екологічної політики³.

³ Закон України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року».

Національний план дії з охорони навколишнього природного середовища на період 2011-2015 р.р., затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 25 травня 2011 року № 557-р.

Технічний регламент з екологічного маркування, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 18 травня 2011 року № 529.

Згідно Технічного регламенту з екологічного маркування, екологічні критерії розробляються відповідно до вимог актів законодавства у сфері охорони навколишнього природного середовища, санітарно-гігієнічних норм, переліків і класифікаторів найбільш поширених небезпечних забруднюючих речовин і відходів. Вони ґрунтуються на екологічних характеристиках, визначених окремо для конкретної продукції, та додаткових вимогах до відповідної категорії продукції, які визначають вплив такої продукції упродовж життєвого циклу на навколишнє природне середовище та здоров'я людини та враховують:

- рівень впливу продукції на навколишнє природне середовище під час отримання (видобування) сировини, виробництва, споживання та видалення (утилізації), зокрема, впливу на зміну клімату, біологічне розмаїття, обсяг споживання енергії, природних ресурсів та утворених відходів;
- можливість заміни небезпечних речовин на більш безпечні та застосування новітніх технологій за наявності технічних можливостей;
- зменшення впливу продукції на навколишнє природне середовище в результаті збільшення терміну експлуатації (реалізації) та повторного її використання;
- загальний баланс між економічною вигодою та навантаженням на навколишнє природне середовище на різних стадіях життєвого циклу продукції, в тому числі здоров'я людини;
- можливість заміни випробувань, що проводяться на тваринах, альтернативними методами та зменшення кількості таких експериментів.

В Україні екологічна сертифікація згідно ДСТУ ISO 14024 здійснюється органом сертифікації (органом екологічного маркування) шляхом проведення документального аудиту та аудиту на місці.

Станом на 01 серпня 2014 року до української екологічної сертифікаційної системи згідно ДСТУ ISO 14024 впроваджено 48 стандартів, що встановлюють екологічні критерії для різноманітних товарів і послуг.

Стандарт СОУ ОЕМ 08.002.37.078 Освітні послуги («Зелений клас»). Екологічні критерії

запроваджено до української екологічної сертифікаційної системи у жовтні 2013 року.

Цей стандарт охоплює основні екологічні аспекти закладів освіти, що пов'язані зі споживанням енергетичних та водних ресурсів, управління відходами, показниками безпеки і якості для закупівель різноманітних товарів та послуг харчування у поєднанні з екологізацією навчально-виховного процесу.

Детальніше про екологічну сертифікацію та маркування можна дізнатися на www.ecolabel.org.ua

2.4. Екологічні критерії та «зелені закупівлі»

«Зелені закупівлі» - один з елементів вимог стандарту «Зелений клас».

«Зелені закупівлі» є потужним інструментом для стимулювання інновацій та розробки нових продуктів з підвищеною екологічною ефективністю.

За визначенням Європейської Комісії, «зелені державні закупівлі» - це «процес, за допомогою якого влада прагне закуповувати товари, роботи та послуги зі знизеним впливом на навколишнє середовище протягом усього їхнього життєвого циклу порівняно з товарами, послугами та роботами з аналогічним функціональним призначенням, що могли б бути закуплені».

«Зелені державні закупівлі» є добровільним інструментом, але вони мають суттєвий вплив, тому що органи державної влади є великими споживачами. Щорічно на закупівлю товарів і послуг за рахунок бюджетних коштів витрачається близько 20 % обсягу ВВП. За допомогою закупівель продукції з меншим впливом на навколишнє середовище можна зробити важливий внесок у забезпечення сталого споживання і виробництва.

Завдяки «зеленим закупівлям» бюджетні організації, зокрема заклади освіти, можуть забезпечити реальні стимули для розвитку технологій більш чистого виробництва та покращення екологічних характеристик продукції. У деяких секторах економіки державні закупівлі складають значну частину ринку, наприклад, громадський транспорт, будівництво, охорона здоров'я та освіта, де такі рішення мають суттєвий вплив на розвиток зеленої економіки.

Здійснюючи «зелені закупівлі», важливо знати, стосовно якої процедури і яким чином замовник може застосувати такий принцип. Успіх впровадження «зелених закупівель» залежить від розуміння того, які процедури проводити, які екологічні критерії можливо застосувати і як правильно оцінити та перевірити відповідність предмета закупівель встановленим вимогам.

Державні закупівлі передбачають придбання товарів, робіт і послуг за державні кошти у порядку, передбаченому чинним законодавством для забезпечення функціонування державного сектору економіки.

Процедури державних закупівель мають забезпечувати раціональне та ефективне використання державних коштів та відповідати двом основним принципам:

- співвідношенню ціни та якості;
- добросовісної конкуренції.

Якщо предмет закупівель передбачає постачання товарів чи надання послуг, технічні та якісні характеристики можуть включати вимоги до (перелік не є вичерпним):

- потрібного рівня якості;
- екологічних характеристик;
- конструкції;
- забезпечення доступу для людей з обмеженими можливостями;
- експлуатації, використання чи розміру виробу;
- використання термінології чи умовних позначень;
- випробувань та їх методів;
- упакування, маркування та інструкції з експлуатації;
- процесів та методів виробництва.

При укладанні договорів про виконання робіт із зовнішніми підрядниками технічні та якісні характеристики визначаються як вимоги до

матеріалів, продукції чи об'єктів, що використовуються при виконанні договору, зокрема:

- вимоги щодо захисту довкілля;
- вимоги до конструкції;
- вимоги щодо забезпечення доступу для людей з обмеженими можливостями;
- функціональні вимоги;
- вимоги стосовно безпеки;
- вимоги щодо розмірів;
- вимоги щодо системи управління;
- вимоги щодо використання термінології чи умовних позначень;
- правила та вимоги до випробувань та їх методів;
- вимоги щодо методів чи способів будівництва, а також інші технічні вимоги, що можуть стосуватися завершення робіт чи застосованих матеріалів.

Запровадження системи сортування ТПВ у спеціалізованій школі «Триумф», м. Київ

Тендерні процедури на виконання робіт стосуються не лише кінцевого продукту, а й проектування та виконання робіт. В даному разі більше можливостей для встановлення екологічних вимог у замовника є на етапі проектування. Замовник може встановити чіткі вимоги для учасників тендерних процедур,

наприклад, спроектувати енергоефективну будівлю із застосуванням не лише теплоізоляційних та інших будівельних матеріалів з покращеними екологічними характеристиками, але й встановленням сонячних батарей для забезпечення її обігріву.

Що стосується **тендерних процедур на надання послуг**, то характер цих договорів передбачає можливість визначення способів їх виконання. Замовник може, наприклад, визначити певний метод збору побутового сміття із забезпеченням його сортування.

Тендерні процедури на постачання товарів в основному стосуються закупівель кінцевої або готової продукції. Тому, окрім основного і суттєво важливого вибору предмета закупівлі («що я купуватиму?»), існує можливість врахувати і його екологічні аспекти в технічних специфікаціях.

Встановлення екологічних вимог до предмета закупівлі на основі національних стандартів, норм та правил запобігатимуть корупційним проявам та сприятимуть забезпеченню умов для добросовісної конкуренції серед учасників процедури закупівлі.

Сонячні батареї на будівлі Київського міського «Будинку природи»

Екологічні стандарти, екологічні критерії згідно ДСТУ ISO 14024, спрямовані на запобігання забрудненню довкілля завдяки системам управління; забезпечують економію та раціональне використання природних ресурсів, високий рівень якості та поліпшення екологічних характеристик товарів і послуг; сприяють поширенню сучасних технологій; прозорі в ринкових стосунках.

Закон України «Про здійснення державних закупівель»

Замовник має право вимагати в технічних специфікаціях «детальний опис товарів, робіт, послуг, що закуповуються, в тому числі їхні технічні та **якісні характеристики**; вимоги щодо **технічних і функціональних характеристик** предмета закупівлі - в разі, якщо опис скласти неможливо або якщо доцільніше зазначити такі показники; посилання на стандартні характеристики, вимоги, умовні позначення та термінологію стосовно товарів, робіт чи послуг, що закуповуються, передбачених **національними стандартами, нормами та правилами...**

Технічна специфікація (в разі, якщо таке посилання є необхідним) повинна містити вираз **«або еквівалент»**. **Технічні, якісні характеристики предмета закупівлі повинні передбачати необхідність застосування заходів із захисту довкілля...»**

Претенденти мають підтвердити відповідність та дотримання встановлених замовником вимог у будь-який доступний спосіб, у т.ч. шляхом сертифікації.

На практиці це означає, що замовник повинен мати впевненість, що формулювання предмету закупівлі штучно не обмежить участь усіх пропозицій, що відповідають встановленим вимогам, технічним, якісним та іншим характеристикам, у т.ч. екологічним.

Приклади правильних предметів «зелених закупівель»

Виготовлення проектно-кошторисної документації «Реконструкція будівлі корпусу навчального корпусу № 1 з впровадженням енергозберігаючих технологій».

Устаткування для автоматичного оброблення інформації (комп'ютерна техніка для забезпечення функціонування автоматизованих програмно-технологічних комплексів).

Послуги з видалення твердих відходів (послуги з роздільним збором твердих побутових відходів).

Офісний папір (для двостороннього друку з вторинної сировини).

Екологічно безпечні мийні засоби.

Органічні продукти харчування.

«Зелена» початкова школа в Пемброук (Мальта)

1. Історія

Спорудження державної початкової школи на північному узбережжі Мальти тривало з березня 2008 року по вересень 2009 року. Її зведено на місці колишніх військових казарм на земельній ділянці площею 9000 м². Бюджет проекту склав 4,6 мільйонів євро.

Після відкриття навчальний заклад прийняв 266 дітей.

2. Завдання проекту

Генеральним замовником будівництва виступив національний орган управління, який відповідає за діяльність шкіл - The Foundation for Tomorrow's Schools (FTS). Початкова школа в Пемброук на той час мала стати першим навчальним закладом на Мальті, що мав споживати винятково енергію сонця та вітру.

3. Критерії оцінки

Кваліфікаційні вимоги до виконавця

Претенденти мали довести свою кваліфікацію та досвід виконання аналогічних робіт. А також підтвердити власні експертні навички та досвід або забезпечити співпрацю з експертами в рамках цього проекту.

Збереження біорізноманіття

Додатково були встановлені вимоги щодо ефективного захисту біорізноманіття на території будівельного майданчика та поряд із ним, зокрема під час виконання робіт, пов'язаних зі знесенням старих будівель.

Енергоефективність та збереження ресурсів

- досягнення забезпечення функціонування за рахунок виробництва власної електроенергії з відновлюваних джерел;
- упровадження технологічних рішень, спрямованих на забезпечення ефективного використання електроенергії та води;
- впровадження електронної системи управління освітленням приміщень.

Додаткові бали нараховувались учаснику торгів за пропозиції споживання енергії на потреби обігріву та охолодження приміщення, підігріву води, вентиляцію тощо, меншої за показники, зазначені у технічних специфікаціях.

Будівництво

Додаткові бали нараховувались учаснику торгів за використання будівельних та лакофарбових матеріалів, що відповідали екологічним критеріям європейської програми екологічного маркування.

4. Результат

За рівнем енергоспоживання будівля школи мала найнижчі показники. Надлишки енергії, генерованої відновлюваними джерелами, спрямовуються до національної електромережі.

Використані у спорудженні школи будівельні та лакофарбові матеріали мали поліпшені екологічні характеристики, найнижчі показники вмісту летючих органічних сполук та не містили шкідливих речовин.

Школу обладнали енергозберігаючим устаткуванням та системою підігріву води.

5. Засвоєний досвід

Досвід проектування та будівництва школи надав можливості мальтійському уряду мінімізувати шкідливі впливи під час реалізації інших будівельних проектів.

Проектування та реалізація проекту забезпечили дотримання високих вимог добровільних екологічних стандартів та загальних принципів закупівель за державні кошти.

Основна увага покращенню екологічних аспектів приділялась на стадії проектування об'єкта. Забезпечення можливості генерувати енергію з відновлюваних джерел на території будівлі, розміщення вітрового устаткування (вітрова турбіна) та устаткування для генерування сонячної енергії розглядалось за результатами ретельної експертизи.

2.5. Екологічне маркування – основні принципи та вимоги

«Зелена продукція» має поліпшені екологічні характеристики упродовж життєвого циклу, які забезпечують такі самі або кращі функції, якість і задоволення потреб споживача у порівнянні з продукцією аналогічного функціонального призначення.

Найкориснішими засобами ідентифікації такої продукції та визначення її характеристик відносно впливів на стан довкілля та здоров'я людини відповідно до певних екологічних стандартів є екологічні декларації та знаки екологічного маркування.

На ринку постійно зростає кількість різноманітних екологічних маркувань, але є й такі, що можна віднести до оманливих. Орієнтуючись на екологічне маркування, замовник повинен визначити сертифікаційну систему, що **акредитована належним чином** (тобто має чинний атестат акредитації) та відповідає вимогам чинних стандартів, що регулюють основні принципи та методи управління програмами екологічних маркувань.

Перш за все в екологічному маркуванні замовник має одержати відповідь на питання: яким стандартам (критеріям) відповідає дана продукція з тим чи іншим знаком? Здійснюючи державні закупівлі, замовник матиме можливість застосовувати вимоги екологічних стандартів програм екологічного маркування з позначенням «або еквівалент».

Обов'язкова вимога наявності сертифікату відповідності та ліцензійної угоди на застосування знаку екологічного маркування неприпустими, оскільки вважаються дискримінаційними. Наявність екологічного сертифікату (як свідчення відповідності товару чи послуги) має розглядатися замовником як підтвердження відповідності встановленим вимогам, але повинні розглядатися й інші форми доказів.

Міжнародною організацією стандартизації (ISO) визначено I та II типи екологічних маркувань, вимоги до яких встановлено згідно відповідних міжнародних стандартів, упроваджених до національної системи стандартизації шляхом гармонізації міжнародних стандартів серії ISO 14000 у 2002-2003 роках.

ДСТУ ISO 14024:2002 Екологічні маркування та декларації. Екологічне маркування типу I. Принципи та методи. (ISO 14024:1998, IDT).

I тип екологічного маркування стосується добровільної сертифікаційної системи, яка передбачає:

- встановлення додатково до обов'язкових показників екологічних переваг (екологічні критерії) до товарів, послуг, об'єктів нерухомості у формі стандартів на певну категорію продукції;
- впровадження процедури оцінки відповідності екологічним критеріям.

Стандарти згідно ДСТУ ISO 14024:2002 регулярно переглядаються й оновлюються і, незважаючи на свою добровільність, можуть бути застосовані в якості вимог до екологічних технічних специфікацій конкурсних торгів.

З метою регламентації застосування екологічного маркування згідно ДСТУ ISO 14024:2002, а також процедури розроблення і перегляду екологічних критеріїв постановою Кабінету Міністрів України від 18 травня 2011 року № 529 був затверджений відповідний Технічний регламент з екологічного маркування. Його розроблено з урахуванням вимог Регламенту Європейського Парламенту і Ради ЄС 66/2010/ЄС про знак екологічного маркування Європейського Союзу.

Цим Технічним регламентом забороняється:

- наносити на етикетку продукції або пакування, використовувати в документації на продукцію та послуги, технічних бюлетенях, рекламних матеріалах нечітке або неправдиве екологічне маркування;
- товаровиробникам і постачальникам товарів та послуг використовувати такі неперевірені написи, як «екологічно чистий», «екологічно безпечний», «екологічно сприятливий», «сприятливий до ґрунту», «не забруднюючий», «зелений», «сприятливий до природи», «сприятливий до озону» тощо.

Оцінка відповідності здійснюється акредитованим органом сертифікації – органом з екологічного маркування.

Схема оцінювання передбачає аналіз показників екологічних впливів продукції на всіх етапах життєвого циклу.

У разі проходження такої сертифікації виробник сертифікованої продукції отримує протокол оцінки відповідності, сертифікат відповідності та ліцензійну угоду, що надає право застосування знаку екологічного маркування встановленого зразка на її упаковці чи етикетці, а також у документації, рекламних матеріалах тощо.

Український знак екологічного маркування

Зареєстровано Міністерством юстиції України, свідоцтво № 444 від 18.02.2002 р.

Під знаком розташовується код екологічного стандарту, на відповідність якому пройшла сертифікацію маркована ним продукція.

Цей Знак зображує стилізованого під зелений паросток журавлика на фоні Землі і символізує життя на нашій планеті. За 10 років свого існування в народі він отримав назву «Зелений журавлик».

Знак «Зелений журавлик» можна побачити на упаковці, етикетці різноманітних продуктів, товарів, виробів, матеріалів та інформаційних носіях організацій, які надають послуги.

Він підтверджує екологічну перевагу та безпеку маркованої ним продукції, що пройшла екологічну сертифікацію та контроль за дотриманням вимог екологічних стандартів на усіх етапах життєвого циклу.

Приклад застосування екологічного маркування на продукції ТМ «Олейна»

ДСТУ ISO 14021:2002 Екологічні маркування та декларації. Екологічні самодекларації. Екологічне маркування типу II (ISO 14021:1999, IDT).

II тип екологічного маркування входить до інформаційного декларування у вигляді формулювань чи позначок екологічного характеру.

Прикладом екологічного маркування II типу можуть бути такі декларації, як: «вміст повторно переробленого матеріалу», «придатний для повторного перероблення», «придатний для компостування», «розбірна конструкція» тощо або спеціальні знаки, визначені міжнародним стандартом ISO 7000.

Такі декларації не мають незалежного підтвердження, не використовують попередньо визначені й прийняті критерії і, як правило, є найменш інформативними з трьох типів екологічних маркувань.

Глобальний класифікатор організацій з екологічного маркування

У 2010 році Світовий інститут ресурсів спільно з Американським союзом сертифікаційних компаній (World Resources Institute (WRI) and Big Room Inc.) розпочав упровадження інформаційного проекту «Online Database To Compare Ecolabels». В рамках реалізації проекту був створений та підтримується Інтернет-ресурс «Ecolabelindex», який дозволяє отримати інформацію про 435 організацій, що упроваджують різноманітні програми екологічного маркування та охоплюють 25 секторів промисловості у 197 країнах світу.

Консультаційні послуги проекту допомагають користувачам орієнтуватися в змістовності міжнародних стандартів та правилах екологічного маркування, створювати та управляти програмами з «зелених закупівель», розуміти і задовольняти власні потреби.

Глобальна мережа екологічного маркування
www.globalecolabelling.net

У світі існують декілька організацій, які об'єднують та здійснюють координацію діяльності між органами з екологічного маркування національних та регіональних програм.

Найбільш відома з них - Глобальна мережа екологічного маркування (GEN), що об'єднує 27 національних та регіональних програм I типу, які діють у 60 країнах світу, розвиваючи екологічні стандарти та систему взаємовизнання результатів оцінки відповідності в рамках Міжнародної програми GENICES.

Україна представлена в GEN програмою екологічного маркування зі знаком «Зелений журавлик», що упроваджується з 2003 року згідно ДСТУ ISO 14024:2002.

Детальніше роз'яснення та приклади екологічних маркувань див. у додатку «Вчимося розпізнавати знаки маркування та обирати продукцію кращу для здоров'я та довкілля» на стор. 55.

ЧАСТИНА 3. ЕКОЛОГІЧНА ОСВІТА ТА ОСВІТА ДЛЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

У період зтяжної екологічної кризи суспільство все більше уваги приділяє екологічній освіті та вихованню. Цій проблемі присвячено чимало досліджень, наукових семінарів, конференцій тощо.

Наявність упровадженої програми з екологічної освіти та виховання у навчальному закладі є однією з основних вимог стандарту «Зелений клас».

Освіта для сталого розвитку є необхідною складовою сучасного суспільства знань та процесу неперервного навчання. На порядку денному стоїть питання як про включення принципів сталого розвитку в освітній процес, так і використання потенціалу освіти для досягнення цілей сталого розвитку.

Незважаючи на те, що екологічна освіта та освіта для сталого розвитку задекларовані як пріоритетні напрями суспільної діяльності, на шляху їх ефективної й результативної реалізації постають значні перешкоди методологічного характеру, зокрема пов'язані із визначенням обох форм освіти та їх взаємопов'язаності, а також методологічної ролі наук про людину в обґрунтуванні концепції сталого розвитку й освітньої діяльності, спрямованої на її реалізацію.

У цьому розділі ми розглянемо кращі приклади упровадження навчальних та інформаційно-просвітницьких програм (проектів) з екологічної освіти та освіти для сталого розвитку на базі освітніх закладів різних рівнів акредитації.

Інформаційно-просвітницький проект «Натисни на сміття» (2005-2006)

Проектом було передбачено охоплення житлових будинків, навчальних закладів, організацій та установ.

Ініціатор та виконавець проекту – Всеукраїнська громадська організація «Жива планета», за підтримки: Державного екологічного інституту Міністерства екології та природних ресурсів України, Лабораторії екологічного виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України та Міністерства освіти та науки України.

Проект було упроваджено з метою підвищення екологічної свідомості мешканців м. Києва шляхом інформування щодо проблеми ТПВ та шляхів її подолання, сприяння формуванню практичних навиків з роздільного збору відходів для подальшої їх переробки та використання як вторинної сировини.

Завдання проекту:

- донести інформацію відносно шкідливого впливу відходів на навколишнє середовище (екологічних наслідків) та особливості системи управління ними;
- надати конкретні настанови до конкретних дій відносно управління відходами;
- забезпечити більш активну участь людей у конкретних заходах відносно управління відходами, які вони виробляють;
- налагодити систему збору, прийому та переробки ТВП від населення.

Упровадження проекту передбачало для загальноосвітніх закладів:

- розроблення методичних рекомендацій та проведення семінарів-тренінгів для вчителів;
- розроблення спеціальних навчальних посібників, які містили практичні завдання, цікаву інформацію та ілюстративний матеріал для учнів;
- проведення міжшкільних змагань з роздільного збору сміття та практичних заходів.

Прибирання парків шляхом проведення міжшкільних змагань з роздільного збору сміття

Переможцем визначається команда, яка збрала більше ТПВ певної фракції (папір, ПЕТ, метал)

Нагородження переможців міжшкільних змагань

Дизайнерське вбрання з ПЕТ-пляшок до днів еко-моди в рамках відзначення Міжнародного дня Землі, м. Київ

До реалізації проекту було залучено 1289 закладів 21 області України.

Кращі шкільні команди та роботи в рамках міжшкільних змагань зазвичай відзначались дипломами переможців та цінними призами під час проведення екологічних свят.

Інформаційно-просвітницький проект «Енергозбереження» (2008)

Цей проект було запроваджено в м. Києві на виконання розпорядження Київської міської державної адміністрації «Про проведення Днів енергоефективності в м. Києві у 2008 році» від 17.09.2008 № 1287.

Ініціатор та виконавець проекту – Всеукраїнська громадська організація «Жива планета», за підтримки Київської міської державної адміністрації, Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, Лабораторії екологічного виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України.

Проект було запроваджено з метою популяризації ідеї енергозбереження серед киян, а також формування та підвищення рівня екологічної свідомості підростаючого покоління, виховання дбайливого ставлення до навколишнього середовища, енергозбереження шляхом вивчення екологічних проблем та щоденної особистої участі в їх вирішенні.

Проект запроваджувався за двома компонентами:

Компонент 1. Проведення широкомасштабної рекламної кампанії (соціальна реклама: біг-борди, сіті-лайти, реклама в метро).

Компонент 2. Розробка та запровадження дитячого інформаційно-просвітницького проекту «Енергозбереження» на базі загальноосвітніх навчальних закладів та закладів позашкільної творчої та виховної роботи (гуртки) міста.

Розробка та запровадження дитячого інформаційно-просвітницького проекту «Енергозбереження» в школах м. Києва передбачала запровадження наступних заходів:

- підбірку інформаційних матеріалів та розроблення методичного посібника для вчителів з рекомендаціями щодо проведення уроків енергозбереження в молодших та середніх класах навчальних закладів;
- видання брошури для дітей, що містила інформацію про практичні навички застосування принципів енергозбереження у побуті.

До підготовки текстів видань було залучено фахівців лабораторії екологічного виховання Інституту проблем виховання АПН України, кафедри екології Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

Методичний посібник для вчителів та навчальний посібник склали взаємообумовлену та взаємодоповнюючу систему.

Розробка видань ґрунтувалася на принципах особистісно орієнтованого виховання, коли в центрі – особистість школяра, роль вчителя передбачає допомогу старшого товариша, наставника та поради.

Для забезпечення зворотного зв'язку, аналізу ефективності запровадження проекту, а як наслідок – послідовної і систематичної його реалізації, було оголошено міжшкільний екологічний конкурс «Енергозбереження», в якому прийняли участь 3500 дітей зі 145 навчальних закладів.

Аналіз результатів реалізації проекту довів, що інформаційно-просвітницька робота приносить позитивні результати, адже завдяки спільним зусиллям молодь розуміє, що досягнення науки та техніки відкривають не лише можливості для задоволення потреб людини, але й створюють передумови для збереження і примноження ресурсів Землі.

Уроки з енергозбереження із застосуванням методичних матеріалів, виготовлених в рамках проекту

Екологічна інформаційно-просвітницька програма для учнівської молоді «Дім, в якому ти живеш» (2006-2007)

Програма запроваджувалася на базі загальноосвітніх навчальних закладів України на замовлення Міністерства екології та природних ресурсів України.

Ініціатор та виконавець проекту – Всеукраїнська громадська організація «Жива планета», за підтримки Київської міської державної адміністрації, Державного екологічного інституту Міністерства екології та природних ресурсів України, Лабораторії екологічного виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України.

Програма запроваджувалась шляхом інтеграції основ екологічних знань до навчального процесу на базі загальноосвітніх навчальних закладів України з метою підвищення екологічної свідомості підростаючого покоління з питань оцінки стану довкілля та безпосередньої участі учнівської молоді у практичних заходах, спрямованих на покращення стану навколишнього середовища.

Програма була спрямована на формування екологічної свідомості у дітей як моральної категорії шляхом вивчення екологічних законів, правил, теорій, наукових фактів, усвідомлення єдності в системі «природа – людина», емоційно-естетичне та моральне сприйняття навколишнього природного середовища, розуміння процесів, що відбуваються в природі, а також проблем, пов'язаних з антропогенним навантаженням на довкілля.

Програмою передбачалось застосування спеціально розроблених навчальних та методичних посібників «Дім, в якому ти живеш», адаптованих для застосування в навчальному процесі предметів природничого спрямування: фізики, біології, основ безпеки життєдіяльності людини, географії, екології та методичних посібників для вчителів.

Змістовне наповнення акцентувало увагу на основному – не зволікати, не відкладати на потім, негайно і зараз пропонувати учням брати участь в екологічних дослідженнях, акціях, заходах, справах тощо. З цією метою пропонуються цікаві матеріали пізнавального характеру, що включали теоретичні відомості – результат ґрунтовного, всебічного аналізу різних джерел з досліджуваної проблеми, подавались коментарі до кожної з розробок, докладно розглядалися варіанти їх виконання.

Програму запропоновано з урахування інтерактивних методик Швеції, досвіду запровадження подібних проектів Великобританії, країн Західної Європи із залученням вітчизняних фахівців.

Запровадження Програми передбачало декілька етапів:

- актуалізацію навчальних посібників та робочих зошитів для учнів з урахуванням особливостей екологічних аспектів регіону;
- проведення семінару-тренінгу для методистів та вчителів загальноосвітніх закладів – учасників проекту;
- застосування навчальних посібників та робочих зошитів у навчальному процесі та участь учнів в інтерактивних міжшкільних змаганнях, що відбувалися в рамках програми.

Семінар-тренінг для методистів та вчителів загальноосвітніх закладів – учасників проекту на базі Орхуського центру Міністерства екології та природних ресурсів України

Проектом було охоплено понад 1500 навчальних закладів України у 16 регіонах України.

Нагородження команд-переможців

Наведені приклади є складовими процесу «Освіта в інтересах сталого розвитку в Україні».

Процес «Освіта в інтересах сталого розвитку в Україні»

Важливим кроком на шляху розвитку освіти в інтересах сталого розвитку в Україні стало прийняття Національної стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, в якій наголошено на необхідності екологізації освіти, а серед перспективних завдань – оновлення цілей і змісту освіти на основі компетентнісного підходу та особистісної орієнтації, урахування світового досвіду та принципів сталого розвитку.

Враховуючи надзвичайну важливість розвитку екологічної освіти, її значення для розвитку освіти в інтересах сталого розвитку, необхідність досягнення стратегічних цілей та завдань, визначених Законом України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» та Стратегією ЄЕК ООН освіти для сталого розвитку, до основних напрямків процесу «Освіта в інтересах сталого розвитку в Україні» належать:

- розвиток національної законодавчої та методичної бази для запровадження основ освіти в інтересах сталого розвитку шляхом підготовки концепції освіти в інтересах сталого розвитку, національного плану дій з впровадження стратегії освіти в інтересах сталого розвитку, створення та діяльність Міжгалузевої робочої групи з питань екологічної освіти та освіти в інтересах сталого розвитку, до якої увійшли фахівці Міністерства освіти і науки України, Міністерства екології та природних ресурсів України, Національної академії педагогічних наук України, вищих навчальних закладів та екологічної громадськості;

- розширення можливостей для розбудови спроможності викладачів, студентів, вчителів і учнів на локальному рівні на основі пілотного запровадження елементів освіти в інтересах сталого розвитку у вищих навчальних закладах та загальноосвітніх школах.

Одним з позитивних прикладів цього процесу може стати практика проведення екологічних уроків в загальноосвітніх школах за підтримки Міністра екології та природних ресурсів України у м. Ужгород, м. Київ, м. Буча і пгт Ворзель Київської області в рамках пілотної національної ініціативи «Зелений клас».

Екологічна гра «Зелений менеджер»

У вересні 2013 року була презентована **екологічна гра «Зелений менеджер»** як в українських школах, так і під час засідання наглядового комітету ОСР ЄЕК ООН. Одна з презентацій відбулася в «Зеленому класі» гімназії «Апогей» (м. Київ), створеному завдяки наполегливій роботі та екологічному свідомому стилю життя дітей, педагогів та їх батьків.

Учасники екологічної гри «Зелений менеджер» гімназії «Апогей», м. Київ

«Зелений менеджер» - настільна екологічна гра як для дітей, так і для дорослих. Ця гра може також бути корисною школярам та педагогам для отримання нових екологічних навичок та вмій у дотриманні балансу між обмеженими природними ресурсами та забезпеченням життєво необхідних потреб населення (вода, продовольство, енергія, гроші) з користю для довкілля. Крім того, «Зелений менеджер» дає розуміння основних причин змін клімату та шляхів їх вирішення; забезпечує досвід командної роботи; знайомить із принципами роботи міжнародних договорів та організацій. Гра є також своєрідним

посібником з впровадження Рамкової конвенції ООН про зміну клімату та вчить розуміти і впроваджувати у життя принципи сталого розвитку на рівні громади, країни, планети.

Під час екологічної гри школярі мали змогу відчути себе справжніми керівниками своїх країн, навчилися приймати рішення, які забезпечують сталий розвиток (зокрема, знайшли баланс між забезпеченням щоденних потреб та охороною довкілля задля майбутніх поколінь), мали нагоду побудувати захисні протипаводкові споруди та навіть подолати наслідки руйнівної повені, як одного з негативних явищ глобальної проблематики зміни клімату, «віртуально» взяли участь в Конференції Сторін Рамкової конвенції ООН про зміну клімату та одностайно проголосили «Так! зменшенню викидів вуглекислого газу», надавали субсидії країнам-партнерам для підтримки сталого міжнародного розвитку.

Перший Всеукраїнський дитячий екологічний форум «Діти за довкілля: Майбутнє обираємо МИ!»

Проведення 9-10 жовтня 2013 року в м. Сарни Рівненської області за підтримки Програми малих грантів ПРООН/ГЕФ, громадських організацій неурядової мережі ГЕФ ПМГ, Державної екологічної академії післядипломної освіти та управління **першого Всеукраїнського дитячого екологічного форуму «Діти за довкілля: Майбутнє обираємо МИ!»** є одним з прикладів консолідації зусиль різних цільових груп та поширення кращого досвіду та практик як в Україні, так і в світі. Участь у Форумі взяли більше 100 школярів, 50 вчителів та педагогів ВУЗів з більше ніж 25 навчальних закладів та 10 областей України: Рівненської, Житомирської, Волинської, Луганської, Донецької, Полтавської, Запорізької, Кіровоградської, Київської та Сумської, а також науковці, представники 10 громадських організацій та об'єднань громади, органів місцевої влади та державних інституцій в сфері охорони навколишнього природного середовища.

Школярі – учасники Форуму з 10 областей України – були захоплені цікавою та пізнавальною програмою, особливо розмаїттям екологічних майстер-класів. Зокрема, для дітей було підготовлено та проведено заняття з виготовлення оригамі та заняття «Від непотрібного до корисного» з виготовлення підвазонників із вторинних матеріалів. На заняттях «Лікарські рослини» та

«Український оберіг» школярі змогли не лише поглибити свої знання стосовно флори рідного краю, але й приготувати трав'яні суміші за власним рецептом, виготовити своїми руками обереги для оселі. Надзвичайно цікавим для дітей стало заняття «Знайомство з роботою метеоприладів та спостереженням за погодою», де вони навчилися працювати з метеоприладами, фіксувати результати спостережень. Переможницею 22-го Міжнародного конкурсу дитячих малюнків ЮНЕП на тему навколишнього природного середовища в Європейському регіоні Захарчук Євгенією та її керівником було проведено еко-плєнер «Малюємо наше майбутнє», на якому діти займалися виготовленням еко-сувенірів. Під час екологічної гри «Зелений менеджер» діти вчилися бути справжніми господарями та управлінцями в своїх країнах, балансувати між забезпеченням життєво необхідними ресурсами та викидами вуглецю з метою збереження рідної планети задля майбутніх поколінь.

Хореографічна інсталяція учасників Форуму «Майбутнє обираємо МИ!», м. Сарни

Такий форум заплановано проводити щорічно.

Сайт «Освіта в інтересах сталого розвитку в Україні» та розвиток партнерської мережі

Створений у січні 2014 року за ініціативи Міжгалузевого координаційного центру з екологічної освіти для сталого розвитку Державної екологічної академії післядипломної освіти та управління Мінприроди та екологічної громадської організації «Хвиля» **сайт «Освіта в інтересах сталого розвитку в Україні» (www.ecoosvita.org.ua)** є першою всеукраїнською ініціативою поєднати зусилля міжнародної спільноти, науковців,

громадськості, державних службовців, екологів, освітян та просто школярів і студентів для забезпечення розвитку освіти для сталого розвитку та екологічної освіти. На сьогодні активними учасниками мережі є понад 15 громадських організацій, зокрема «Хвиля», «Екологічна Україна», «За чисте довкілля», «Жива планета», «Паросток», «Розвиток та довкілля», «Вчителі за демократію та партнерство», «Еко клуб Зелена Житомирщина», «Жінки та діти України – наше майбутнє», «ЕКО-РОЗВИТОК», «Сталий розвиток – гармонія суспільства», «Зелене зростання», «Просвіта, Екологія, Сталий розвиток» тощо, вищі та загальноосвітні навчальні заклади, державні установи, окремі громадяни. Основними завданнями сайту є надання методологічної, методичної та інформаційної підтримки розвитку освіти для сталого розвитку, екологічної освіти, поширення корисної інформації та популяризація досягнень, найкращих практик з питань ОСР в Україні та за кордоном, участь у підготовці пропозицій до програми роботи на період після 2014 року (після закінчення Десятиріччя освіти для стійкого розвитку, визначеного ЮНЕСКО). Передбачається, що через сайт ця мережа буде постійно збільшуватись і об'єднувати всіх зацікавлених.

Такий формат співпраці від загальнодержавного рівня до практичного впровадження екологічної освіти на рівні шкіл, вищих навчальних закладів, екологічних громадських організацій значно розширить можливості України під час формування рішень з питань освіти для сталого розвитку на національному та міжнародному рівнях, зокрема підготовки пропозицій до програми роботи на період після 2014 року (після закінчення Десятиріччя освіти для стійкого розвитку, визначеного ЮНЕСКО).

Міжнародний освітній проект «Освіта для сталого розвитку в дії»

В Україні протягом останніх 5 років реалізується міжнародний проект «Освіта для сталого розвитку в дії».

Проект реалізує українська неурядова громадська організація «Вчителі за демократію і партнерство» та організація «Глобальний план дій» (GAP, Швеція) за підтримки Агенції з питань міжнародного розвитку SIDA (Міністерство закордонних справ Швеції).

Угоди про співпрацю та підтримку проекту укладено з Національною академією педагогічних наук України, управліннями освіти, регіональними інститутами післядипломної освіти.

Перший етап проекту, що тривав впродовж 2010-2012 років, мав на меті ознайомити вчителів України з досвідом, методологією та технологіями навчання учнів умінню будувати власне життя та життя місцевої громади із урахуванням потреб сталого розвитку.

Колективом проекту була розроблена спеціальна шкільна програма «Уроки для сталого розвитку» для учнів 3-9 (10) класів у форматі курсів за вибором, факультативів, гурткових, клубних та інших форм позакласних занять. До неї створені посібники для учнів та методичні посібники для викладачів, що були видані та розповсюджені серед шкіл.

Під час розробки програми використано досвід міжнародної педагогічної спільноти, представником якої є організація «Глобальний план дій», акредитована при ООН. Усі навчально-методичні матеріали схвалені Міністерством освіти та науки України.

Відповідно до плану, участь у першому етапі проекту взяли вісім областей (Донецька, Житомирська, Київська, Миколаївська, Тернопільська, Харківська, Черкаська) та АР Крим. Загалом курсом «Уроки для сталого розвитку» було охоплено більш як 50 тисяч учнів, а разом з ними, опосередковано, близько 100 тисяч їхніх батьків, членів родин і друзів.

У березні 2013 року розпочато виконання другого етапу проекту, що розрахований на три роки. Під час його реалізації шкільна програма «Освіта для сталого розвитку» пошириться ще на сім нових областей – Вінницьку, Дніпропетровську, Івано-

Франківську, Львівську, Луганську, Рівненську та Хмельницьку.

На сьогодні проектом охоплено понад 900 шкіл у 14 регіонах України. Наочними результатами проекту стали збережені ресурси: за нашими підрахунками, після освоєння курсу «Уроки для сталого розвитку» учасники суттєво скоротили споживання води та електроенергії – на 10-12%, а також значно зменшили обсяги утворення твердих побутових відходів – на 12-15%.

Позитивний вплив «Уроків для сталого розвитку» на формування сталого стилю життя в учнів, їхніх батьків та учителів, що викладають вказаний курс, підтвердили також результати нещодавнього дослідження, проведеного у Житомирській, Миколаївській та Київській областях. Дослідження показало, що вплив курсу відчутний – він реально формує в родинах учнів моделі поведінки, які відповідають принципам ресурсозбереження, раціонального використання води та енергії, розумного проведення покупок, свідомого ставлення до поводження з відходами.

На другому етапі колективом проекту було прийнято рішення збільшити цільову аудиторію шкільної програми з освіти для сталого розвитку. Наразі творча група авторів завершила роботу над експериментальними посібниками за вказаним курсом для 1-2 класів та для дошкільних закладів. Розроблена для наймолодшої вікової аудиторії програма є унікальною українською освітньою ініціативою та не має аналогів у світі. Програми та посібники пройшли широку апробацію.

Серед основних завдань другого етапу проекту:

- видання майже 50 тис. підручників, посібників для вчителів і безкоштовне передання їх у загальноосвітні школи названих вище регіонів;
- навчання вчителів методиці проведення уроків та позакласних занять за тематикою сталого розвитку;
- консультативно-методичний супровід вчителів, загальний і регіональний, шляхом створення координаційної підтримки у кожному з регіонів;
- проведення круглих столів і семінарів з адміністраторами шкіл у регіонах; практичних конференцій – як регіональних, так і всеукраїнських та міжнародних;

- проведення національного конкурсу-огляду «Школа сталого розвитку» для шкіл, що беруть участь у проекті.

Конкурс спрямовано на підтримку руху школи та місцевої громади в напрямку сталого стилю життя.

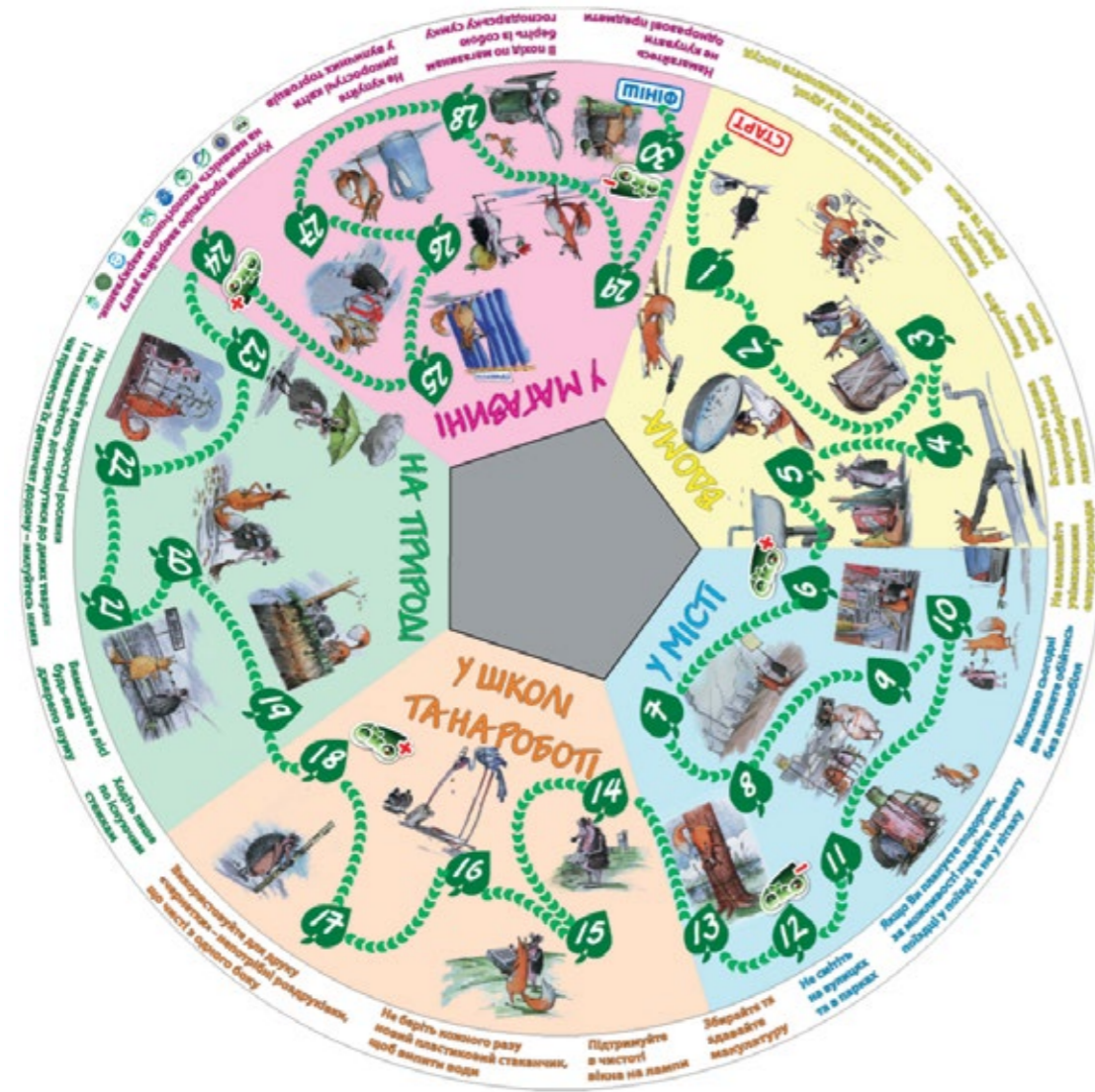
Настільна екологічна гра «Життя в стилі "ЕКО"» (2011)

Проект упроваджувався на базі загальноосвітніх навчальних закладів м. Києва.

Ініціатор та виконавець проекту – Всеукраїнська громадська організація «Жива планета», за підтримки Лабораторії екологічного виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України та Міжнародного фонду «Скорочення ризиків» (RRF).

Мета – сприяння зміні моделі поведінки дитини на екологічно свідому.

Інформація надається у такий спосіб, щоб на доступному рівні пояснити учням важливість їхньої участі та співпраці у питаннях, пов'язаних з мінімізацією екологічних впливів.

Проектом передбачено упровадження інтерактивної форми навчання та виховного процесу з підвищення рівня екологічних знань та сталого споживання.

Упровадження проекту передбачало виготовлення спеціальних гральних столів, наочних та дидактичних матеріалів.

Гра «Життя в стилі "Еко"» покликана розкрити «побутовий» напрям екологічного виховання в середній школі та надає можливості опанування учнями необхідних природоохоронних знань, допомагає формувати відповідні риси

особистості. А поза тим і власну поведінку, адже, як правило, учні не усвідомлюють особистого «внеску» ні у руйнування, ні у збереження довкілля.

«Життя в стилі "Еко"» передбачає можливість гри в командах. У такому випадку на ігровому полі можуть змагатися не тільки 2-6 осіб, а й декілька команд, сформованих з одного класу або в рамках міжкласних змагань.

Гра розрахована на учнів загальноосвітніх навчальних закладів віком від 10 до 14 років.

Учасники гри, щоб зробити хід на ігровому полі, повинні вибрати одну з запропонованих відповідей на питання щодо екологічних аспектів у категорії: «Вдома», «У місті», «У школі та на роботі», «На природі», «У магазині».

Гравець, який зробив правильний вибір відповіді, просувається далі по полю. Виграє той гравець, який першим дійде до фінішу.

Питання і можливі варіанти відповідей розміщуються на пластикових картках, що кріпляться на дереві, яке розміщується в центрі ігрового поля.

Запитання...

Проектом було охоплено понад 18 навчальних закладів м. Києва.

Концепція текстового наповнення матеріалів гри ґрунтується на аналізі екологічної проблематики шкільних предметів природничого циклу, який дає підстави стверджувати, що екологічне виховання базується на знаннях насамперед загальнонаукового характеру.

Командна гра

КОРИСНІ ПОСИЛАННЯ:

Державна екологічна академія післядипломної освіти та управління

www.dea.gov.ua

Міжнародний освітній проект для шкільної молоді та дорослих «Освіта для сталого розвитку в дії»

esd.org.ua

Всеукраїнська екологічна громадська організація «МАМА-86»

www.mama-86.org.ua

Всеукраїнська громадська організація «Жива планета»

www.zhiva-planeta.org.ua

Всеукраїнський проект «Екологія життя»

www.eco-live.com.ua

Портал споживача з маркування продукції

www.gpp.in.ua

ЧАСТИНА 4. ВИМОГИ СТАНДАРТУ «ЗЕЛЕНИЙ КЛАС»

Екологічна сертифікація відбувається за такими категоріями:

1. Загальні вимоги (екологічний менеджмент).
2. Енергоефективність.
3. Споживання води.
4. Збереження тепла.
5. Поводження з відходами.
6. Використання засобів побутової хімії.
7. Вимоги до закупівель.
8. Інформування та комінукації.
9. Облік даних та документування.

До кожної категорії визначені вимоги: обов'язкові й додаткові.

Для отримання права використовувати знак екологічного маркування необхідно, щоб виконувалися одночасно такі умови:

1. Виконання всіх обов'язкових вимог за всіма категоріями;
2. Виконання не менше однієї додаткової вимоги за кожною категорією, окрім категорії «Вимоги до закупівель»;
3. Виконання не менше шести додаткових вимог за категорією «Вимоги до закупівель».

Якщо організація сертифікована по системах стандартів ДСТУ ISO 14001, ISO 14001 або EMAS, то достатня наявність сертифіката й вибіркова перевірка виконання двох вимог, обраних на розсуд аудитора.

Перевірка дотримання вимог стандарту здійснюється одним з таких способів або їх сукупності:

- документальний аудит;
- аудит навчального закладу (закладу освіти);
- моніторинг інформаційних джерел;
- вибіркова співбесіда з працівниками навчального закладу (закладу освіти), представниками викладацького складу та отримувачами освітньої послуги (учнями/студентами).

Для проходження сертифікації надаються копії документів, інформаційні довідки тощо, завірені підписом керівника та печаткою організації.

У разі необхідності перелік підтверджуючих документів, наведених у стандарті, може бути розширений за рішенням експертної комісії, що проводить оцінювання відповідності вимогам стандарту «Зелений клас».

Усі документи, пов'язані з процедурою проходження екологічної сертифікації (звіти, плани й звіти по навчанню персоналу, споживання ресурсів й т.п.), повинні бути вчасно та правильно складені, зберігатися у відповідальній особі та пред'являтися на вимогу експерта органу з екологічного маркування.

4.1. Загальні вимоги (екологічний менеджмент)

Обов'язкові вимоги:

1. Дотримання державних норм, правил, стандартів, що регламентують діяльність навчального закладу (закладу освіти), а також вимог чинного природоохоронного законодавства.
2. Наявність задекларованої екологічної політики.

Екологічна політика має бути доступною для ознайомлення усіма зацікавленими сторонами і охоплювати питання споживання енергетичних і водних ресурсів, поводження з відходами, здійснення закупівель, інтеграції екологічної складової до навчально-виховного або навчального процесу тощо.

Екологічна політика має враховувати найбільш вагомий екологічний вплив, що пов'язані з функціонуванням навчального закладу (закладу освіти) в процесі надання освітніх послуг.

Навчальний заклад (заклад освіти) має забезпечувати щорічний перегляд екологічної політики з врахуванням змін навчально-виховних та навчальних програм, зміни організаційної структури організації або у разі постановки нових завдань.

3. Наявність щорічного плану заходів з реалізації екологічної політики.

План заходів з реалізації екологічної політики має бути спрямований на покращення екологічних показників діяльності навчального закладу (закладу освіти).

План заходів з реалізації екологічної політики повинен містити:

- не менше двох заходів, спрямованих на покращення екологічної результативності, з чітко визначеними показниками до і після їх упровадження, терміном їх виконання і відповідальною особою;
- заходи, спрямовані на визначення обсягів та обліку споживання енергетичних і водних ресурсів та утворених відходів, із зазначенням терміну їх виконання і відповідальною особою;
- інформаційні заходи із зазначенням цільової групи, періодів (термінів) упровадження і відповідальною особою;
- план проведення навчань персоналу із зазначенням теми, дати проведення, цільової групи, часу, місця проведення, відповідальною особою за організацію навчання та тренера (консультанта, експерта тощо);
- заходи, спрямовані на інтеграцію екологічної складової до навчально-виховного або начального плану організації.

Заходи, спрямовані на інтеграцію екологічної складової до навчально-виховного або начального плану організації, повинні охоплювати:

- навчальні та виховні програми, програми діяльності спеціалізованих клубів та кружків та/або участь в їх роботі, тематичні екскурсії, волонтерську діяльність, упровадження та/або участь в реалізації проектів природоохоронного спрямування, взаємодію з організаціями природоохоронного спрямування тощо;
- участь в олімпіадах, конференціях, симпозиумах, семінарах тощо.

Такі заходи мають відповідати державним стандартам освіти щодо змісту, обсягу і рівня освітньої та фахової підготовки, яка забезпечується навчальним закладом (закладом освіти) і передбачає застосування методичних рекомендацій з екологічної освіти та виховання, підручників, методичних посібників, робочих зошитів, наочних та дидактичних матеріалів, затверджених у встановленому порядку.

План заходів повинен щоквартально аналізуватися та переглядатися у разі необхідності.

4. Наявність постійно діючої робочої групи, відповідальної за реалізацію екологічної політики.

Підтверджуючі документи:

- документи, акти перевірок за поточний рік, що підтверджують дотримання вимог державних норм, правил, стандартів, що регламентують діяльність навчального закладу (закладу освіти), а також вимог чинного природоохоронного законодавства;
- екологічна політика;
- план заходів з реалізації екологічної політики, в т.ч. Перелік заходів на поточний рік, спрямованих на інтеграцію екологічної складової до навчально-виховного або навчального плану;
- наказ про створення робочої групи, відповідальної за реалізацію екологічної політики, яким:

1) створено та затверджено склад робочої групи;

2) розподілено завдання та функціональні обов'язки між членами робочої групи (зокрема, мають бути враховані такі напрями діяльності: дотримання вимог законодавства; навчання персоналу; формування навчального або навчально-виховного плану; енергоефективність; раціональне споживання водних ресурсів; поводження з відходами; здійснення

закупівель; інформування та комунікації; проходження екологічної сертифікації (комунікації з експертною комісією);

3) визначено схеми комунікацій між членами робочої групи та структурними підрозділами навчального закладу (закладу освіти).

- довідка про оцінку результативності запроваджених заходів з реалізації екологічної політики за поточний звітний період або Звіт про виконання Плану заходів з реалізації екологічної політики;

- довідка про оцінку результативності запроваджених заходів з реалізації екологічної політики порівняно з минулим періодом (1, 2-й поточні роки з моменту проходження сертифікації) (надається у разі проходження процедури наглядання чи повторної сертифікації).

4.2. Енергоефективність

Обов'язкові вимоги:

1. Не менше 40 відсотків джерел освітлення мають бути оснащені енергозберігаючими лампами.
2. У разі використання флуоресцентних ламп мають бути обладнані місця зберігання відпрацьованих ламп.
3. Не менше 50 відсотків електрообладнання має відповідати класу енергозбереження не нижче класу «А».
4. Освітлення та електрообладнання мають бути вимкненими у неробочий час.

Виняток: системи, які повинні працювати цілодобово. Наприклад, сигналізація.

Додаткові вимоги:

1. Проведення енергетичного аудиту.
2. Використання відновлюваних джерел енергії.
3. Система вентиляції має включатися лише за необхідністю або по таймеру.

4. Забезпечення чистоти ламп та плафонів.
5. Максимальне використання природного освітлення.
6. Використання при освітленні реостатів та/або датчиків руху.

Підтверджуючі документи:

- перелік електрообладнання із зазначенням класу енергоспоживання на кожен з приладів;
- технічна документація від товаровиробника та сертифікати відповідності.

4.3. Споживання води

Обов'язкові вимоги:

1. Усі крани, змішувачі для води, унітази мають бути справними та не допускати зайве протікання води.
2. Змішувачі для вмивальників мають бути обладнані насадками для збереження води та допускати максимальну витрату води 6-8 л/хв.
3. Унітази повинні використовувати не більше 6 л води на 1 змивання.

Додаткові вимоги:

1. Схема поливу зелених насаджень, розташованих на території навчального закладу (закладу освіти), передбачає раціональне використання водних ресурсів.
2. Не менше 50 відсотків кранів мають бути поворотного типу, мати одну ручку (важільний змішувач), термостат або сенсорне управління.
3. Не менше 50 відсотків унітазів мають бути забезпечені функцією половинного змиву.
4. Споживання води на кухні має вимірюватися й документуватися окремо.
5. Усі крани для миття посуду повинні бути обладнані аварійним важелем (перекриватися

при досягненні певного рівня води) або мати сенсорне управління.

6. Споживання води під час останнього ополіскування основною посудомийною машиною повинно відповідати вимогам:

- камерна посудомийна машина – 4,5 л/кошик;
- посудомийна машина проточного типу – 2,5 л/кошик.

7. Споживання води для басейну має вимірюватися й документуватися окремо.

Підтверджуючі документи:

- перелік сантехнічного обладнання та технічна документація від товаровиробника на кожен вид обладнання та сертифікати відповідності.

4.4. Збереження тепла

Обов'язкові вимоги:

1. Наявність системи теплоізоляції (наприклад, застосування ізоляційних матеріалів, встановлення багатокамерних склопакетів тощо).
2. Поверхні тепло- та холодообмінників вентиляційної системи мають утримуватися у чистоті.

Додаткові вимоги:

1. На вікнах встановлені жалюзі.
2. Між радіатором системи опалення та стіною приміщення встановлені тепловідбивні екрани.
3. Система вентиляції передбачає наявність системи рекуперації тепла.
4. Автономна енергозберігаюча система опалення.

Підтверджуючі документи:

- довідка про систему теплоізоляції із зазначенням типу такої ізоляції.

4.5. Поводження з відходами

Обов'язкові вимоги:

1. Впроваджена електронна система документообігу.
2. Застосовується двосторонній друк документації.
3. Не менше одного виду ТПВ, що утворюються внаслідок діяльності навчального закладу (закладу освіти), роздільно збирається, зберігається належним чином та здається спеціалізованим організаціям в якості вторинної сировини (наприклад, папір, пластик).

4. Небезпечні відходи, що утворюються внаслідок діяльності навчального закладу (закладу освіти), зберігаються належним чином та передаються на утилізацію або знешкодження спеціалізованим організаціям у порядку, встановленому чинним законодавством.

Додаткові вимоги:

1. Технічно забезпечена можливість відвідувачів навчального закладу (закладу освіти) приймати участь в роздільному зборі не менше одного виду ТПВ.
2. Технічно забезпечена можливість відвідувачів навчального закладу (закладу освіти) приймати участь в зборі електричних батарейок.

Підтверджуючі документи:

- довідка про електронну систему документообігу із зазначенням типу такої системи;
- довідка про вид(и) твердих побутових відходів, що утворюються внаслідок діяльності навчального закладу (закладу освіти) та роздільно збираються й передаються у якості вторинної сировини, із зазначенням виду відходу, середньорічного обсягу його утворення та зазначенням назви організації (організацій), яка(і) приймає їх на переробку, № та дата укладеного договору;
- довідка про вид(и) небезпечних відходів, що утворюються внаслідок діяльності навчального закладу (закладу освіти), із зазначенням виду відходу, середньорічного обсягу його утворення та зазначенням назви організації (організацій), яка(і) приймає їх на переробку, № та дата укладеного договору.

4.6. Використання засобів побутової хімії

Обов'язкові вимоги:

1. Засоби побутової хімії мають бути без вмісту таких речовин:

- аніонні ПАР (алкилбензосульфат, сульфати й сульфоефіри жирних кислот);
- фосфати;
- феноли, крезолі (бактерицидні речовини);
- формальдегід (консервант у різних продуктах);
- гіпохлорит натрію (відбілювач);
- хлорорганічні складові (такі як триклозан – антибактеріальна речовина й катон – консервант).

Вміст інших ПАР не повинен перевищувати 15 %.

ПАР має бути здатна до біорозкладання чи анаеробного розкладу.

2. Не менше 50 % засобів побутової хімії мають бути концентрованими.

3. Засоби побутової хімії не повинні відноситись до надзвичайно токсичних, токсичних для водного середовища, пожежо- і вибухонебезпечних, легкозаймистих, бути сильними окислювачами та мати відповідне маркування згідно ДСТУ ГОСТ 31340:2009 Попереджувальне маркування хімічної продукції. Загальні вимоги (ГОСТ 31340-2007, IDT).

4. Наявність та доступність інструкції для персоналу щодо правил використання і зберігання засобів побутової хімії.

5. Засоби побутової хімії, що застосовуються навчальним закладом (закладом освіти), мають обліковуватись і мати відповідну документацію, що підтверджує їх безпеку та склад.

6. Хлорна дезінфекція басейну має бути замінена на менш шкідливий спосіб дезінфекції. Наприклад, озонування, УФ-дезінфекція або застосування реагентів без вмісту хлору.

Додаткові вимоги:

1. Не менше ніж 50 % туалетів мають бути обладнані дозаторами для мила.

2. Щоденне прибирання має здійснюватися без засобів побутової хімії або з екологічно чи органічно сертифікованими засобами побутової хімії.

3. Не менше ніж 50 % засобів побутової хімії мають відповідати вимогам:

- стандартів країни-виробника, розроблених згідно ISO 14024:1998 в межах систем, що сертифіковані за програмою GENICES⁴, або
- СОУ OEM⁵ 08.002.12.065 Засоби мийні та засоби для чищення. Екологічні критерії оцінювання життєвого циклу.

4. Не менше ніж 50 % засобів побутової хімії мають відповідати вимогам органічних стандартів, розроблених в межах сертифікаційних систем, акредитованих IFOAM⁶.

⁴ **GENICES** – Міжнародна програма взаємовизнання та довіри серед органів сертифікації - членів Глобальної мережі екологічного маркування (GEN). Участь в цій програмі передбачає проходження експертної оцінки згідно встановлених критеріїв в якості основи для взаємної довіри та визнання оцінки відповідності товарів та послуг вимогам екологічних стандартів (критеріїв), розроблених згідно ISO 14024:2003. У разі проходження такої процедури та відповідності встановленим вимогам, організація-член GEN отримує сертифікат програми GENICES, що забезпечує визнання її оцінки сертифікованими членами GEN за програмою GENICES. Станом на 2014 рік учасниками програми є 18 країн, в т.ч. і Україна.

⁵ **СОУ OEM** – стандарт організації України, що встановлює екологічні критерії на продукцію певної категорії і упроваджується до сертифікаційної системи органу сертифікації (органу екологічного маркування).

⁶ **IFOAM** – Міжнародна федерація руху органічного сільського господарства. IFOAM є міжнародною неурядовою організацією, яка об'єднує понад 700 організацій з 120 країн світу. У 1980 році нею були розроблені та запроваджені «Базові стандарти IFOAM щодо виробництва органічних продуктів та їх переробки». З часом IFOAM почала здійснювати оцінку сертифікаційних систем, заснувавши Міжнародну службу акредитації в сфері органічного виробництва (IOAS) та запровадивши базові стандарти для акредитації органів органічної сертифікації. Станом на 2014 рік в IOAS вже акредитовані або знаходяться в процесі акредитації 36 сертифікаційних систем зі США, Європи, Японії, Австралії, Китаю, країн Латинської Америки, на які припадає близько 70 % світового обсягу сертифікаційних послуг органічних продуктів.

4.7. Вимоги до закупівель

Підтверджуючі документи:

- перелік засобів побутової хімії, що застосовуються, сертифікати відповідності та протоколи випробування;
- інструкції для персоналу щодо правил використання і зберігання засобів побутової хімії;
- довідка про метод дезінфекції басейну із зазначенням реагентів (за наявності басейну).

Обов'язкові вимоги:

Енергозберігаючі лампи

1. Енергозберігаючі лампи з одним гніздом матимуть гарантійний термін служби не менше 10 000 годин.

2. Енергозберігаючі лампи з двома гніздами матимуть гарантійний термін служби не менше 20 000 годин.

Папір для друку (копіювання), паперові рушники, туалетний папір

3. Папір для друку (копіювання) документів та на санітарно-гігієнічні потреби має:

- містити не менше 50 % переробленого паперу та/або
- відповідати вимогам стандартів країни-виробника, розроблених згідно ISO 14024:1998 в межах систем, що сертифіковані за програмою GENICES, або
- відповідати вимогам СОУ OEM 08.002.07.051 Вироби паперові канцелярські. Екологічні критерії оцінювання життєвого циклу та СОУ OEM 08.002.07.064 Вироби санітарно-гігієнічні побутові. Екологічні критерії оцінювання життєвого циклу, відповідно.

Картриджі для принтера

4. Порожні картриджі для принтера мають бути придатні для повторного використання або збиратися та передаватися спеціалізованим організаціям для повторного використання чи переробки.

Електрообладнання

5. Не менше 30 % електрообладнання матимуть

функцію енергозберігаючого режиму та відповідають класу енергоефективності не нижче класу «А».

Канцтовари та інші товари

6. Не допускається використання одноразових канцтоварів, посуду, пакетів, у разі якщо на ринку є доступною продукція еквівалентного функціонального призначення багаторазового використання.

Примітка: Ця вимога не стосується упаковки продукції, яка закуповується навчальним закладом (закладом освіти), та не стосується випадків непередбачених обставин, наприклад, якщо необхідно одночасно забезпечити харчуванням велику кількість людей.

Меблі

7. Не менше 30 % елементів меблі має бути замінною.

8. Склад меблевого покриття має бути без вмісту токсичних речовин, таких як формальдегід, феноли, бензол, толуол, ксилол.

Лакофарбові матеріали

9. Не менше 80 % лакофарбових матеріалів, що застосовуються для поточного ремонту, мають відповідати вимогам СОУ OEM 08.002.12.019 Лакофарбові матеріали. Екологічні критерії оцінювання життєвого циклу продукції.

Транспорт

10. Технічне обслуговування власних автотранспортних засобів має бути забезпечено не менш 1 разу на рік та/або кожні 10 000 км.

11. Автомобільне паливо має відповідати вимогам не нижче Е-4.

Послуги харчування

12. Харчові продукти, що використовуються для надання послуг харчування на базі навчального закладу (закладу освіти), не повинні містити ГМО та харчові домішки за переліком, наведеним у таблиці 1.

13. Відношення місцевих продуктів, що закуповуються для надання послуг харчування, має становити не менше 30 % від загального обсягу.

14. У меню мають бути включені сезонні овочі та фрукти.

15. У меню має бути включене не менше одного вегетаріанського блюда.

Таблиця 1. ПЕРЕЛІК ХАРЧОВИХ ДОБАВОК,
ВМІСТ ЯКИХ НЕ ДОПУСКАЄТЬСЯ В ХАРЧОВИХ ПРОДУКТАХ

Назва	Е-код	Клас
Татразин	E-102	Барвники
Алканет	E-103	
Хіноліновий жовтий	E-104	
Жовтий 2G	E-107	
Жовтий «сонячний захід» FCF	E-110	
Цитрусовий червоний 2	E-121	
Азорубін, кармуазін	E-122	
Амарант	E-123	
Понсо 4G	E-124	
Понсо яскраво-червоний SX	E-125	
Понсо 6G	E-126	
Червоний 2G	E-128	
Синій патентований V	E-131	
Синій блискучий FCF	E-133	
Зелений S	E-142	
Вугілля	E-152	
Коричневий FK	E-154	
Етиловий ефір каротинової кислоти (C 30)	E-160f	
Флавоксатин	E-161a	
Рубіксатин	E-161d	
Рубіновий літол ВК	E-180	
Орсейл, орсін	E-182	
Пара-гідроксибензойної кислоти гептиловий ефір	E-209	
Бензоат кальцію	E-213	
Пара-гідроксибензойної кислоти етиловий ефір	E-214	
Пара-гідроксибензойної кислоти етилового ефіру натрієва сіль	E-215	
Пара-гідроксибензойної кислоти пропілового ефір	E-216	
Пара-гідроксибензойної кислоти пропілового ефіру натрієва сіль	E-217	
Пара-гідроксибензойної кислоти метилового ефір	E-218	
Пара-гідроксибензойної кислоти метилового ефіру натрієва сіль	E-219	
Сульфат калію	E-225	
Сульфат кальцію	E-226	
Гідросульфат кальцію	E-228	
Гідросульфат калію (бісульфіт калію)	E-229	
Біфеніл (дифеніл)	E-230	
Ортофенілфенол	E-231	
Ортофенілфенол натрію	E-232	
Тіобендазол	E-233	
Натаміцин (пімарицин)	E-235	
Форміат натрію	E-237	
Форміат кальцію	E-238	
Гексаметилентетрамін	E-239	
Формальдегід	E-240	
Гваякова смола	E-241	
Нітрат калію	E-252	

Ацетат кальцію	E-263	Антиоксиданти
Ацетат амонію	E-264	
Пропіонат натрію	E-281	
Пропіонат кальцію	E-282	
Пропіонат калію	E-283	
Аскорбат калію	E-303	
α-токоферол синтетичний	E-309	
Пропілгалат	E-310	
Октилгалат	E-311	
Етилгалат	E-313	
Гваякова резина	E-314	
Ізо-аскорбінат кальцію	E-318	
Аноксомер	E-323	
Етоксикін	E-324	
Лактат натрію	E-325	
Лактат амонію	E-328	
Лактат магнію	E-329	
Ортофосфати магнію	E-343	
Лецитин цитрат	E-344	
Малат калію	E-351	
Малати кальцію	E-352	
Адіпати амонію	E-359	
Фумарат амонію	E-368	
Никотинова кислота	E-375	
Дистеарил тіодипропіонат	E-390	
Фітинова кислота	E-391	
Альгінат амонію	E-403	Стабілізатори
Пропан -1,2 диол альгінат	E-405	
Гхатті камідь	E-419	
Пептони	E-429	
Поліоксиетилен стеарат	E-430	
Поліоксиетилен (40) стеарат	E-431	
Бромована рослинна олія	E-443	
Сукцистеарин	E-446	
Етилцелюлоза	E-462	
Етилметилцелюлоза	E-465	
Ефіри лактилірованих жирних кислот гліцерину та пропіленгліколю	E-478	
Карбонат амонію	E-503	Емульгатори
Хлорид калію	E-508	
Глюконат заліза	E-579	
Диглутамат кальцію	E-623	
Глутамат амонію однозаміщений	E-624	
Глутамат магнію	E-625	
Гуанілат натрію двозаміщений	E-627	
5-гуанілат кальцію	E-629	
Двозаміщений іонізат натрію	E-631	
5-рибонуклеотиди натрію двозаміщені	E-635	

Додаткові вимоги:

Картриджі для принтера

1. Картриджі для принтера повинні відповідати вимогам стандартів країни-виробника на певну категорію продукції, розроблених згідно ISO 14024:1998 в межах систем, що сертифіковані за програмою GENICES.

Електрообладнання

2. Комп'ютерна та інша оргтехніка має відповідати вимогам стандартів країни-виробника на певну категорію продукції, розроблених згідно ISO 14024:1998 в межах систем, що сертифіковані за програмою GENICES.

3. Мультифункціональні пристрої поєднують функції принтера, копіра, сканера та факсу.

4. Технічні характеристики принтерів та копирів (ксероксів) мають дозволяти:

- автоматично друкувати на обох сторінках аркуша та/або
- працювати з картриджами, що підлягають повторному використанню чи переробці, з максимальною ефективністю використання чорнила чи порошку та/або
- швидко переходити в режим очікування та/або
- друкувати на папері, що є 100-відсотково переробленим.

5. Технічні характеристики інтерактивних дошок мають дозволяти швидко переходити в режим очікування з використанням енергії не більше 12 Вт/год.

6. Технічні характеристики факсів мають дозволяти:

- працювати з 100-відсотково переробленим папером та/або
- використовувати енергію в режимі очікування – від 0,5 до 2 Вт/год та/або
- друкувати з обох сторін аркуша та/або
- використовувати некрейдований папір.

Канцтовари

7. Не менше 20 % канцтоварів відповідають вимогам стандартів країни-виробника на певну категорію продукції, розроблених згідно ISO 14024:1998 в межах систем, що сертифіковані за програмою GENICES.

Меблі

8. Меблі мають містити не менше 30 % повторно перероблених матеріалів.

9. Не менше 30 % меблів відповідають вимогам стандартів країни-виробника на певну категорію продукції, розроблених згідно ISO 14024:1998 в межах систем, що сертифіковані за програмою GENICES.

10. Не менше 30 % меблів з деревини відповідають вимогам стандартів FSC⁷.

Оздоблювальні та лакофарбові матеріали

11. Не менше 30 % оздоблювальних матеріалів відповідають вимогам стандартів країни-виробника на певну категорію продукції, розроблених згідно ISO 14024:1998 в межах систем, що сертифіковані за програмою GENICES.

12. Лакофарбова продукція відповідає вимогам:

- стандартів країни-виробника на певну категорію продукції, розроблених згідно ISO 14024:1998 в межах систем, що сертифіковані за програмою GENICES, або
- СОУ OEM 08.002.12.019 Лакофарбові матеріали. Екологічні критерії оцінювання життєвого циклу продукції.

Транспорт

13. Наявність місць для паркування для велосипедів.

14. Місця для паркування автотранспортних засобів облаштовані із застосуванням технологій та матеріалів, що забезпечують зниження впливу автотранспорту на довкілля.

15. Автомобільне паливо має відповідати вимогам:

- альтернативного автомобільного палива та/або
- стандартів країни-виробника на певну категорію продукції, розроблених згідно ISO 14024:1998 в межах систем, що сертифіковані за програмою GENICES.

16. Харчові продукти мають відповідати вимогам стандартів, розроблених згідно ДСТУ ISO 14024:2003 за переліком згідно таблиці 2.

⁷FSC – Лісова опікунська рада. FSC є незалежною, міжнародною природоохоронною організацією, яка ініціювала та забезпечує функціонування системи лісової стандартизації з відповідального управління лісами та сертифікаційної системи деревини та продукції, виготовленої з неї.

Таблиця 2. ПЕРЕЛІК ЕКОЛОГІЧНИХ СТАНДАРТИВ НА ХАРЧОВІ ПРОДУКТИ, РОЗРОБЛЕНИХ ЗГІДНО ДСТУ ISO 14024:2003

1	СОУ OEM 08.002.03.010 Макаронні вироби. Екологічні критерії оцінювання життєвого циклу
2	СОУ OEM 08.002.03.011 Овочі та продукти їх переробки. Екологічні критерії оцінювання життєвого циклу
3	СОУ OEM 08.002.03.014 Гриби культивовані. Екологічні критерії оцінювання життєвого циклу
4	СОУ OEM 08.002.03.015 Фрукти та продукти їх переробки. Екологічні критерії оцінювання життєвого циклу
5	СОУ OEM.08.002.03.016 Мед натуральний. Екологічні критерії оцінювання життєвого циклу
6	СОУ OEM.08.002.03.018 Олії. Екологічні критерії оцінювання життєвого циклу
7	СОУ OEM 08.002.03.025 Вода питна фасована. Екологічні критерії оцінювання життєвого циклу
8	СОУ OEM 08.002.03.026 Спирт етиловий ректифікований. Екологічні критерії оцінювання життєвого циклу
9	СОУ OEM 08.002.03.027 Фасовані мінеральні води: газовані та негазовані. Екологічні критерії оцінювання життєвого циклу
10	СОУ OEM 08.002.03.031 Крупи. Екологічні критерії оцінювання життєвого циклу
11	СОУ OEM 08.002.03.045 Пластівці зернові швидкого приготування. Екологічні критерії оцінювання життєвого циклу
12	СОУ OEM 08.002.03.046 Безалкогольні натуральні напої бродіння. Екологічні критерії оцінювання життєвого циклу
13	СОУ OEM 08.002.03.052 Продукти харчові спеціального дієтичного споживання, функціональні харчові продукти та дієтичні добавки. Екологічні критерії оцінювання життєвого циклу
14	СОУ OEM 08.002.03.053 Кава та кавозамінники. Екологічні критерії оцінювання життєвого циклу
15	СОУ OEM 08.002.03.054 Спреди та суміші жирів. Екологічні критерії оцінювання життєвого циклу
16	СОУ OEM 08.002.03.056 Сіль. Екологічні критерії оцінювання життєвого циклу
17	СОУ OEM. 08.002.35.069 Продукти переробки м'яса та молока. Екологічні критерії оцінювання життєвого циклу
18	СОУ OEM 08.002.03. 077 Чаї та чайні напої. Екологічні критерії оцінювання життєвого циклу
19	СОУ OEM 08.002.03.081:2014 Продукція рибна, ракоподібні та молюски, оброблені та консервовані. Екологічні критерії оцінювання життєвого циклу

Перелік може оновлюватися у зв'язку з переглядом діючих стандартів та упровадженням нових.

Актуальна версія переліку розміщується на www.ecolabel.org.ua/ekologichna-sertifikatsiya-ta-markuvannya/ekologichna-sertifikatsiya-ta-markuvannya-harchovih-produktiv.html

4.8. Інформування та комунікації

Обов'язкові вимоги:

1. Інформування персоналу

Підтверджуючі документи:

- перелік товарів та послуг, що закуповуються організацією протягом поточного року, із зазначенням технічних, якісних та кількісних характеристик;
- сертифікати відповідності та протоколи випробування чи оцінювання на продукцію, що закуповується організацією протягом поточного року;
- довідка про наявність власних чи орендованих автотранспортних засобів, із зазначенням періодичності їх технічного обслуговування та автомобільного палива.

Весь персонал навчального закладу (закладу освіти) має бути проінформований про екологічну політику та план-заходів з її реалізації.

Інформування персоналу про заходи, спрямовані на зменшення використання енергетичних та водних ресурсів, раціональне поводження з відходами, застосування принципів моделі сталого споживання, має здійснюватися системно шляхом поширення інформації на електронних та/або друкованих носіях, а також шляхом проведення спеціальних навчань.

2. Інформування отримувачів освітніх послуг та інших зацікавлених сторін

Отримувачі освітніх послуг мають бути проінформовані про:

- екологічну політику навчального закладу (закладу освіти);
- правила раціонального використання енергетичних, водних та інших ресурсів;
- правила поводження з відходами.

Навчальний заклад (заклад освіти) має забезпечити інформування отримувачів освітніх послуг про природоохоронні заходи, в яких вони можуть брати участь. Така інформація може бути надана у будь-який доступний спосіб, наприклад, шляхом:

- розміщення відповідної інформації на сайті навчального закладу (закладу освіти);

- виготовлення та поширення аудіо-, відеопродукції;
- розміщення інформаційних знаків з раціонального споживання енергетичних, водних та інших ресурсів і поводження з відходами в аудиторіях та місцях загального користування, наприклад, наведені на рисунку 2;
- поширення інформації через засоби масової інформації, інформаційні добірки, звіти та інші друковані матеріали.

Такі інформаційні матеріали мають бути помітні та доступні для отримувачів освітніх послуг та інших зацікавлених сторін.

Рисунок 2. ІНФОРМАЦІЙНІ ЗНАКИ З РАЦІОНАЛЬНОГО СПОЖИВАННЯ ЕНЕРГЕТИЧНИХ, ВОДНИХ ТА ІНШИХ РЕСУРСІВ І ПОВОДЖЕННЯ З ВІДХОДАМИ

3. Інформування партнерів, субпідрядників та постачальників

Партнери, субпідрядники та постачальники мають бути проінформовані про:

- екологічну політику навчального закладу (закладу освіти);
- екологічні вимоги до технічних, якісних та кількісних характеристик товарів та послуг, що закуповуються навчальним закладом (закладом освіти).

Екологічні вимоги до предметів закупівель мають бути встановлені згідно міжнародних, міждержавних, національних, галузевих та інших стандартів та відображені у документації конкурсних торгів згідно вимог чинного законодавства.

Така інформація може бути також розміщена на сайті, поширена через засоби масової інформації та в інший доступний спосіб.

Підтверджуючі документи:

- довідка про інформування з екологічної політики персоналу, партнерів, субпідрядників та постачальників;
- довідка про інформування з екологічної політики отримувачів освітніх послуг та інших зацікавлених сторін;
- інформаційні матеріали для працівників, отримувачів освітніх послуг, партнерів, підрядників, постачальників та інших зацікавлених сторін.

4.9. Облік даних та документування

Облік та вимірювання екологічних показників діяльності організації

Обов'язкові вимоги:

1. Упроваджена система обліку екологічних показників діяльності згідно ДСТУ ISO 14031:2004 Екологічне керування. Настанови щодо оцінювання екологічної характеристики (ISO14031:1998, IDT).

В обов'язковому порядку мають обліковуватися та документуватися показники споживання енергетичних ресурсів, води та утворення відходів з такою періодичністю:

- витрати енергії – щомісяця;
- витрати води – щомісяця;
- утворення відходів – щокварталу.

В частині, що стосується обліку та документування обсягів утворення відходів, слід зазначити, який відсоток від загального обсягу ТПВ здається на переробку в якості вторинної сировини.

Додаткові вимоги:

1. У разі використання відновлюваних джерел енергії мають бути визначені обсяги та вестися облік споживання таких енергетичних ресурсів.

При цьому необхідно зазначити відсоток обсягів споживання енергії, яка відноситься до відновлюваних джерел, від загального обсягу споживання.

2. У разі забезпечення можливості відвідувачів приймати участь в роздільному зборі не менше одного виду ТПВ та/або електричних батарейок, мають бути визначені обсяги та вестися облік сортованих у такий спосіб відходів.

Документування вимог стандарту «Зелений клас»

Обов'язкові вимоги:

1. Усі документи, пов'язані з дотриманням вимог стандарту, мають бути вчасно та правильно складені, зберігатися у відповідальній особі та пред'являтися на вимогу експертної комісії під час проведення процедури екологічної сертифікації або наглядання.

2. Моніторинг та оцінка результативності реалізації Плану заходів з реалізації екологічної політики має здійснюватися відповідальною особою, документуватися та розглядатися керівництвом.

Підтверджуючі документи:

- довідка про споживання енергії за поточний рік (КВт);
- довідка про споживання води за поточний рік:
  - холодної (м³);
  - гарячої (м³);
- довідка про перелік та обсяги відходів, які утворюються внаслідок діяльності організації;
- журнали обліку споживання енергетичних та водних ресурсів, управління відходами;
- журнал обліку відходів, що утворюються, та Довідка про систему управління відходами;
- висновок внутрішнього аудиту чи зовнішнього аудиту третьої сторони щодо дотримання вимог цього стандарту (за наявності).

ЧАСТИНА 5. ІНСТРУМЕНТИ УПРОВАДЖЕННЯ СТАНДАРТУ «ЗЕЛЕНИЙ КЛАС»

Виконання вимог стандарту «Зелений клас» дозволить закладу:

1. Зменшити негативний вплив на довкілля.
2. Раціонально використовувати ресурси.
3. Створити оптимально комфортне та здорове робоче середовище для співробітників та учнів.
4. Заощаджувати кошти за рахунок зниження витрат на ресурси та лікарняні.
5. Підвищувати ефективність навчального процесу.

5.1. Етап інформування та мотивації щодо упровадження

Розмовляючи з педагогами, керівниками навчальних закладів, можна помітити, що вони часто говорять про наміри щодо екологізації роботи шкіл або ВНЗ. Проте, найчастіше відсутні послідовні плани впровадження такої ідеї, постановки завдань з розподілом обов'язків, загальної політики щодо екологічності діяльності навчального закладу, системного контролю за прогресом чи забезпеченням відповідності певним критеріям.

Ця проблема взагалі характерна для системи освіти.

Безумовно, над більшістю населення України ще тяжіють пережитки радянської свідомості. Люди, старші за 35 років, більшу частину життя прожили у країні, в якій увага до довкілля декларувалась, але не реалізовувалась; ресурси споживались бездумно, а їхня цінність не відчувалась завдяки державному спонсорству багатьох витрат на електроенергію, постачання води тощо. Держава здійснювала фактичне насилля над природою: «Нам нема чого очікувати милості від природи...». Тому, знаючи в теорії, що таке екологічний спосіб життя, ми не мали практичного досвіду існування (і навчання дітей у тому числі) відповідно до цих цінностей і принципів.

Оскільки основною функцією закладів освіти є формування особистості, то вихідним для реалізації стандарту «Зелений клас» стало положення, що принципи сталого розвитку мають бути втілені у життя школи і пронизувати як процес навчання, так і все навчальне середовище, виховний процес і позакласну діяльність навчального закладу в цілому. Усе шкільне життя має бути спрямовано на формування моделей поведінки, знань, умінь, цінностей й уподобань учнів, які сприяють сталому розвитку.

Зрозуміло, що забезпечення такої якості шкільного життя потребує серйозної цілеспрямованої діяльності всього колективу закладу у цьому напрямі і може бути втілено в життя тільки за умов його мотивованої участі. Проте, досвід роботи з педагогічними колективами показав, що більшість працівників, учні і батьки не мають чіткого уявлення про організацію життя закладу за екологічними критеріями і завдання щодо цього в освітніх установах.

Отже, необхідно проінформувати колектив навчального закладу про можливості взяти участь у зовсім новому для них типі проекту, який передбачає інновації, що стосуються не лише конкретних змін у професійній діяльності. Виклик проекту полягає у тім, щоб здійснити такі специфічні зміни в навчально-виховному процесі, які, з одного боку, дозволять готувати дітей до сталого стилю життя, а з іншого боку, педагогам разом з дітьми та батьками доведеться бути будівельниками цього життя у своїй школі. Для цього необхідно буде розробити й реалізувати на практиці, згідно запропонованих критеріїв, власні правила діяльності, засновані на принципах сталого розвитку.

Очевидно, що таке завдання є надзвичайно складним насамперед для адміністрації школи, оскільки потребує від неї як чіткого розуміння змісту базових термінів щодо «екологічної результативності», так й умінь на практиці організувати

процес внесення змін у життєдіяльність навчального закладу та навчально-виховний процес.

Як здійснюється інформування та мотивація колективу ЗНЗ

Як інструмент інформування колективу про екологічні критерії освітніх послуг нами пропонується низка спеціальних заходів, що реалізуються в навчальному закладі на цьому етапі. Це загальні збори, педагогічні ради, наради, тренінги тощо. Всі вони мають проводитись із використанням інтерактивних методів, що дозволяє за невеликий проміжок часу не тільки познайомити учасників навчально-виховного процесу із основними завданнями проекту у контексті загального розуміння екологічних критеріїв, а й сформулювати у них позитивне ставлення до їхньої участі у запропонованих заходах.

Спеціально сконструйована сукупність інтерактивних вправ мала сприяти розв'язанню двох завдань: підвищенню теоретичного рівня учасників навчального процесу (введення та осмислення нових для них понять) та підсиленню їх мотивації на дії, використовуючи способи взаємодії між учасниками навчально-виховного процесу, побудовані на демократичних принципах.

Формами інформування та мотивування до такої роботи можуть бути:

- інформування адміністрації на оперативній нараді;
- інформування педагогічного колективу через оголошення чи наради;
- інформування ліцейської ради на її засіданні;
- розміщення оголошення у вестибюлі школи із запрошенням бажаючих до участі в ініціативній групі;
- оформлення ініціативною групою стенду «Жити й навчатися екологічно» чи «Життя в стилі "ЕКО"»;
- короткі повідомлення на: педраді, оперативній нараді для заступників директора, оперативній нараді для кураторів груп (класних керівників), методичній нараді, засіданні батьківського комітету, зборах батьківських колективів класів, на засіданні ради школи, на засіданні шкільного парламенту;

- радіопередача;
- інформація на сайті школи, у шкільній газеті;
- підготовка наказу, графіку роботи.

Основні заходи з інформування та мотивації учасників:

- інтерв'ювання всіх учасників навчально-виховного процесу в школі;
- нарада-тренінг з адміністративними працівниками;
- письмові роботи в 8-11 класах;
- виконання учнями 5-7 класів малюнків з екологічної тематики;
- педрада з інтерактивними вправами спільно з представниками учнівського колективу та батьківській громадськості;
- тренінги для вчителів та ліцейської ради у групах за участю адміністрації;
- постійне розміщення ініціативною групою інформації на стенді «Жити й навчатися екологічно» чи «Життя в стилі "ЕКО"»;
- письмові та відеоінтерв'ю чи анкетування;
- дебати учнів: «Зелений клас» – для вчителів, окремо для учнів;
- класні години – тренінги учнів;
- батьківські збори;
- засідання секції класних керівників з інтерактивними вправами;
- круглий стіл учнів і вчителів;
- випуски газет (обговорення в пресі закладу), інтерв'ю.

З цією метою на спеціальному навчально-інструктивному семінарі з командами навчальних закладів проводиться навчання їх необхідним тренінговим вправам, надання необхідних рекомендацій щодо роботи з колективами та планування роботи.

5.2. Етап самооцінки навчального закладу

Для початку визначимося з поняттями. Говорячи про оцінювання відповідності екологічним критеріям, пропонується зосередитись на оцінці цього виміру діяльності школи. Оцінювання в даному розділі розуміється як **процес співставлення способів діяльності, результатів навчання з вимогами екологічних критеріїв, що містяться у стандарті «Зелений клас».**

Отже, головне питання в тому, як перевірити відповідність діяльності у тому чи іншому закладі освіти на відповідність вимогам стандарту. Для цього, як і для будь-якого процесу оцінювання, потрібні певні методи оцінювання.

Пропоновані стандартом структура і показники можуть бути використані для того, щоб з'ясувати для себе, якими є її досягнення, та виявити сфери, яким потрібно приділити увагу.

На основі цих показників розробляються запитання, що висвітлюють різні сторони життя закладу та з якими необхідно буде звертатися з метою збору даних.

Відповіді на ці запитання можна отримати, використовуючи спеціальні інструменти оцінювання: спостереження, анкети, інтерв'ю, аналіз документації тощо.

Розробляючи процес оцінювання і вибираючи його компоненти – зміст, методи, вид даних, джерела інформації – бажано знайти відповіді на наступні організаційні запитання:

- яку інформацію треба зібрати;
- якої сфери діяльності стосується конкретний показник і де шукати інформацію про нього;
- які документи містять необхідну інформацію;
- які люди – учасники навчально-виховного процесу – можуть надати необхідну інформацію;
- як саме має збиратись інформація.

Стандарт рекомендує зосередити увагу на трьох сферах діяльності закладу освіти:

- екологічна політика;

- інтеграція екологічної складової до навчально-виховного або навчального плану;
- поліпшення наступних аспектів діяльності: енергоефективність, споживання води, збереження тепла, поводження з відходами, використання засобів побутової хімії, закупівлі.

У кожному з цих аспектів визначені показники, що презентують окремі сфери життєдіяльності навчального закладу. Їх характеристики є засобом порівняння того, що є, з тим, що має бути. Показники є стандартом, до якого рекомендується наблизитись школі в її розвитку.

Хто і як має здійснювати самооцінювання

Самоцінювання зазвичай проводить спеціально створена команда навчального закладу з оцінки та планування. Звісно, можна покласти цю задачу на адміністрацію, але, оскільки процес самооцінювання одночасно є процесом інформування учасників навчально-виховного процесу про екологічні критерії та їхні прояви, бажано, щоб участь та співпрацю проявив увесь колектив навчального закладу.

5.3. Етап «коригувальні дії» на шляху досягнення вимог стандарту

Забезпечення життєдіяльності навчального закладу у відповідності з екологічними критеріями, як тривалий процес, не завершується тільки оцінюванням того, «де ми є зараз». Виявлені у процесі самооцінювання сфери шкільного життя, що потребують покращення, є підставою до планування змін. Саме послідовних і поступових змін, а не досягнення ідеалу й одразу.

Важливим є не тільки кінцевий результат діяльності колективу навчального закладу і кожної особистості в ньому (тобто складений план розвитку), а й процес підготовки цього плану, до якого треба залучити всіх учасників навчально-виховного процесу.

Підведення підсумків самооцінки навчального закладу показує той перелік досягнень та проблем, що існують в навчальному закладі. Їх інтерпретація відбувається на основі таблиці SWOT – аналізу, що складається з 4 елементів: сильні сторони, слабкі сторони, можливості і загрози.

Виділення слабких сторін в діяльності навчального закладу й є основою для планування подальшого розвитку.

Далі відбувається обговорення виявлених проблемних зон з участю всього колективу. На цій основі визначається, з якою проблемою (проблемами) буде працювати навчальний заклад в найближчий час. Наступний крок з планування може здійснюватись усім колективом або спеціальною групою планування.

У будь-якому випадку ті, хто планують, мають відтворити алгоритм стратегічного планування розвитку.

Спочатку визначається мета і завдання подальшої діяльності. Наступним етапом роботи є формулювання очікуваних результатів виконання кожного завдання, показників і джерел контролю за їх виконанням. Для кожного із завдань плану ми маємо записати не менш 1-2 ясних

Більшість завдань з оцінки може бути доручена відібраній групі представників учасників навчально-виховного процесу, яка має працювати як команда впродовж всього процесу самооцінювання. До цієї команди варто залучати різні верстви шкільної чи університетської громади.

Вона може складатися з 7-9 осіб. Якщо команда володіє належними знаннями й уміннями щодо самооцінювання взагалі, вона має:

- підготувати інструменти з оцінювання;
- навчити колектив використанню методів та інструментів оцінювання;
- забезпечити інформацією та консультаціями тих, хто здійснює оцінювання протягом усього періоду роботи;
- стежити за реалізацією процесу оцінювання;
- аналізувати та інтерпретувати отримані дані;
- підготувати різні форми звітів для різних груп учасників навчального процесу;
- отримати й проаналізувати коментарі учасників навчально-виховного процесу та їхні пропозиції після перегляду звітів.

Особливо наголошуємо на необхідності залучення до цієї команди учнів шкіл або студентів.

Які інструменти застосовуються під час самооцінювання

Досліджуючи, наскільки заклад відповідає екологічним критеріям, команда має використовувати різноманітні інструменти і способи. Вибрати ці методи та інструменти потрібно відповідно до умінь та навичок оцінювання, які є у команди, можливостей професійного розвитку її членів, експертної підтримки, наявних ресурсів та часу.

Якщо оцінювання відповідності екологічним критеріям робить команда з вчителів та учнів, що вперше виконує таку роботу, вони можуть скористатися наступними інструментами: аналіз документів, спостереження, анкетування, анкета зі шкалою самооцінки, інтерв'ю, групове інтерв'ю з фокус-групою, опитування тощо.

результатів, що відповідають «SMART»-критеріям. Чітке формулювання результатів діяльності дозволяє достатньо легко спланувати необхідні для їх досягнення заходи. На цьому етапі бажано визначити, скориставшись «SMART»-критеріями, результати, які очікуємо від кожного заходу. Для переліку заходів потрібно також продумати наявні й потрібні для здійснення заходів ресурси.

Наприкінці бажано надати план для оцінки спеціальним експертам, які оцінюють його реальність та ефективність. Етапи стратегічного планування розвитку навчального закладу.

5.4. Етап стратегічного планування розвитку навчального закладу

АЛГОРИТМ ПЛАНУВАННЯ

Етап 1. Визначення проблеми та її оцінка

Перевірте визначену вами проблему за питаннями:

- Як проявляється ця проблема у діяльності вашого навчального закладу?
- Кого стосується ця проблема у вашому колективі?
- Хто безпосередньо зацікавлений у розв'язанні проблеми і чому? Якими є цільові групи, на які спрямовано діяльність?
- Чи принесе її вирішення конкретний позитивний результат?
- Що або хто саме може стати на заваді вирішення проблеми?
- Якими будуть наслідки для вашого навчального закладу, якщо проблема залишиться невирішеною?
- Чи є її розв'язання посильним для вас?

Етап 2. Визначення логіки змін

а) *Постановка загальної мети проекту, що вирішує цю проблему.*

Мета – на що спрямовано діяльність, чому саме вона сприятиме.

Зверніть увагу! Інколи діяльність не розв'язує проблему повністю, але сприяє її розв'язанню.

б) *Постановка завдань.*

Завдання – які є конкретні напрямки цієї діяльності. Бажано планувати не більше одного-трьох завдань.

в) *Визначення очікуваних результатів виконання завдань.*

Результати – які результати мають бути досягнені; що дасть нам реалізація кожного з завдань; чи працює досягнення кожного результату на досягнення загальної мети і як.

Завдання передбачають досягнення результатів, що повинні бути:

- **Specific** – конкретними;
- **Measurable** – вимірюваними;
- **Achievement** – досяжними;
- **Relevant** – відповідними актуальній ситуації;
- **Time-bound** – вирішуваними за певний проміжок часу.

Зверніть увагу! Виконання кожного із завдань повинно передбачати від 1 до 3 конкретних результатів.

г) *Визначення потрібних для досягнення результатів заходів за проектом.*

Заходи – те, що треба конкретно зробити, щоб досягти кожного з результатів.

д) *Визначення очікуваних результатів для кожного заходу (від 1 до 3 результатів).*

Заходи також передбачають досягнення результатів, що повинні бути:

- **Specific** – конкретними;
- **Measurable** – вимірюваними;
- **Achievement** – досяжними;
- **Relevant** – відповідними актуальній ситуації;
- **Time-bound** – вирішуваними за певний проміжок часу.

Плануючи заходи, кожного разу запитуйте себе: Навіщо ми будемо це робити? Чи будуть результати заходу працювати на мету?

Приклад календарного плану діяльності

Сфера діяльності	Дії	Хто	До якого часу	Підтримка	Підтвердження виконання

5.5. Етапи оцінювання відповідності незалежною третьою стороною

Оцінювання незалежною третьою стороною, тобто сертифікація, здійснюється акредитованим органом сертифікації, що керує системою сертифікації згідно ДСТУ ISO 14024.

Сертифікація необхідна для підтвердження від-

повідності вимогам СОУ ОЕМ 08.002.37.078 Освітні послуги («Зелений клас»). Екологічні критерії і є загальноприйнятою практикою як на національному, так і міжнародному рівнях.

Процес оцінювання передбачатиме документальний аудит та аудит на місці згідно узгодженого плану між заявником та органом сертифікації.

Етапи проходження екологічної сертифікації на відповідність СОУ ОЕМ 08.002.37.078

Етап	Виконання
1. Подання заявки на сертифікацію згідно стандарту «Зелений клас»	Подача заявки на сертифікацію не несе за собою фінансових зобов'язань між організацією-заявником та органом сертифікації. Питання укладання договірних відносин на проведення робіт з екологічної сертифікації розглядається між сторонами після попереднього аналізу заявки та узгодження програми аудиту.
2. Попередній аналіз заявки та визначення вартості сертифікації	Розробляння та узгодження з заявником програми аудиту та договірної документації з розрахунками кошторисної вартості екологічної сертифікації
3. Оцінка відповідності	Проведення аудиту та оцінка відповідності вимогам стандарту 08.002.37.078 Документування результатів оцінки відповідності (підготовка звіту оцінки відповідності)
4. Підтвердження відповідності та укладання угоди на право застосування екологічного маркування	Оформлення та видача сертифікату. Укладання угоди на право застосування екологічного маркування
5. Підтвердження вимог щодо застосування екологічного маркування	Пройходження щорічного технічного нагляду

Кожен документ, що надається організацією, має бути підписаний керівником (або відповідальною особою), завіреним надписом «з оригіналом звірено» або «копія вірна» та печаткою.

Орган сертифікації приймає на себе зобов'язання зберігати конфіденційність наданої заявником інформації.

Термін проведення сертифікації залежить від якості наданої заявки та належного обсягу підтверджуючої документації до неї.

За умов дотримання повноти даних термін проведення сертифікаційних робіт становить до 1 місяця.

Вартість сертифікаційних робіт залежить від масштабів організації.

У результаті успішного проходження екологічної сертифікації заклад отримує:

1. Екологічний сертифікат міжнародного зразку

2. Право застосування знаку екологічного маркування

Екологічне маркування є поєднанням знаку екологічного маркування разом з екологічними твердженнями. Екологічно сертифікований заклад отримує право застосовувати екологічне маркування на правах спеціальної ліцензійної угоди, що укладається між ним та закладом освіти.

Сертифікований заклад освіти має право розміщувати екологічне маркування на друкованих матеріалах: рекламних буклетах, проспектах, інформаційних плакатах, брошурах, папері для листів, іншій друкованій продукції, на якій зазначений логотип (назва) організації, а також на спеціальних дошках та прапорі, що закріплюються на будівлі закладу.

3. Право застосування екологічних тверджень, що вказують на загальну екологічну перевагу закладу. Такі твердження визначаються в кожному випадку окремо із врахуванням показників екологічної результативності закладу.

РЕКОМЕНДОВАНІ ІНСТРУМЕНТИ ДЛЯ САМООЦІНКИ

1) Анкетування

ПАМ'ЯТКА

Як підготувати та провести анкетування

1) Щоб отримати за допомогою анкетування достовірні дані, слід дотримуватись деяких правил:

- на початку кожної анкети у двох реченнях опишіть мету, з якою Ви проводите це анкетування, хто Ви, який проект представляєте;
- кількість питань в анкеті має бути мінімальною;
- намагайтесь зробити так, щоб людині, яка відповідає на питання Вашої анкети, треба було якнайменше писати: якщо Ви знаєте, які можуть бути відповіді на питання, впишіть їх так, щоб достатньо було лише підкреслити потрібну відповідь (такі питання анкети називаються закритими). Закриті питання можуть містити місце для власної відповіді, якої немає серед перерахованих;
- задайте відкриті питання, які не мають однозначних варіантів відповідей, не мають підказок і не «нав'язують» певної думки. Вони дають більш повну інформацію. Але слід пам'ятати, що таких запитань має бути небагато;
- окремо (на початку анкети або в кінці) подайте блок запитань щодо анкетних даних про людину, яка заповнювала Вашу анкету. Як і в інтерв'ю, добре продумайте, що саме Вас цікавить, не задавайте зайвих запитань;
- питання анкети мають бути надруковані (або написані друкованими літерами чи чітким каліграфічним почерком) достатньо великими літерами, щоб відповідачеві було зручно читати анкету;
- наприкінці анкети не забудьте подякувати за співпрацю.

2) Підготуйтеся до проведення анкетування:

- визначте, виходячи з запитань, кого ви будете опитувати;

- прочитайте зміст кожного з індикаторів у посібнику «Інструмент» (с. 49-58);

- проаналізуйте запитання анкети (чи подобаються вам формулювання запитань, чи вони потребують коригування). Зробіть таку корекцію;

- обговоріть, як залучити людей до цього анкетування.

2) Анкета зі шкалою самооцінки

Анкета зі шкалою самооцінки відрізняється тим, що варіантів відповідей більше ніж два.

Анкетування із заздалегідь підготовленими формами – зручний спосіб оцінки. Можна за короткий час (одночасно роздаючи анкети великій кількості людей – наприклад, цілому класу) зібрати багато відповідей.

Підготовка до анкетування зі шкалою самооцінювання передбачає такі кроки:

- визначте, кого ви будете опитувати;
- обговоріть, як будете підраховувати отримані результати;
- обговоріть, як визначити рівень, на якому перебуває школа.

3) Опитування

ПАМ'ЯТКА

Як провести опитування

Проведення опитування полегшує «роботу» респондента. Натомість, той, хто проводить опитування, має позначити в опитувальному листі ті відповіді, які дає респондент на запитання. Цей метод потребує значно більшої кількості часу, адже такі співбесіди проводяться індивідуально з кожним/кжною.

Якщо ви маєте на меті отримання інформації від людей, пам'ятайте про необхідність дотримання правил спілкування. Не варто викликати небажання відповідати на ваші запитання некооректною поведінкою.

Варто пам'ятати, що не всі люди можуть мати бажання відповідати на запитання. Поставтесь до них із розумінням.

4) Аналіз документів навчального закладу

ПАМ'ЯТКА

Як аналізувати документи навчального закладу

- Знайдіть в «Стандарті» опис відповідного показника.
- Складіть для себе перелік запитань (3-4), відповіді на які ви будете шукати у документах.
- Ознайомтесь із загальним змістом кожного окремого документа (чи має він певну структуру, елементи, які вони).
- Знайдіть розділ (розділи), елементи змісту, які допоможуть вам відповісти на ваші питання.
- Коротко запишіть знайдену інформацію, можливо, у формі таблиці за придуманими вами запитаннями.
- Закінчивши аналіз, зробіть висновки щодо показника, з яким ви працювали.

Відповіді на запитання ви будете шукати у шкільних документах та документах інших навчальних закладів. Це може бути статут, концепція, план роботи школи, навчальний план, класні журнали тощо.

Починаючи роботу з документом, ознайомтесь із загальним змістом кожного окремого документа (чи має він певну структуру, елементи, які вони). Знайдіть розділ (розділи), елементи змісту, які допоможуть вам відповісти на ваші питання.

Аналізуючи кожен документ:

- визначте, яке питання перед вами стоїть;
- обговоріть, що саме треба проаналізувати;
- складіть кілька контрольних запитань (Який ...? Чи є ...? Як саме ...?);
- прогляньте наявні у вас документи;
- сформулюйте відповіді на поставлені вами запитання;
- запишіть ці відповіді у формі тексту чи таблиці;

- підбийте підсумки вашого аналізу;
- закінчивши аналіз, зробіть висновки щодо індикатора, з яким ви працювали.

5) Інтерв'ю

Проводячи оцінку, ви можете взяти інтерв'ю у директора школи, адміністратора, окремих викладачів чи учнів/студентів.

ПАМ'ЯТКА

Як підготувати і провести інтерв'ю

Пам'ятайте про те, що фахівці – люди, як правило, дуже завантажені. Це означає, що часу на спілкування у них небагато.

Готуючись до зустрічі, продумайте кілька запитань (не більше 10), відповіді на які допоможуть вам краще усвідомити стан щодо екологічних критеріїв діяльності навчального закладу, дістати нову інформацію, дізнатися про факти, що стосуються даного показника.

Запитання мають бути:

- короткими;
- зрозумілими;
- містити одне запитання, а не декілька водночас;
- коректними.

Необхідно враховувати, що запитання бувають закритими – відповідь на які може бути односкладною («так» чи «ні»), і відкритими, тобто такими, які передбачають розгорнуту відповідь (наприклад: «Що ви думаєте з приводу...?», «Чому...?»).

Задавайте відкриті питання, які не мають однозначних варіантів відповідей, не мають підказок і не «нав'язують» певної думки. Вони дають більш повну інформацію. Але слід пам'ятати, що таких запитань має бути небагато.

Коротко запишіть інформацію інтерв'ю. Для цього заздалегідь приготуйте форму з вашими запитаннями і пустими місцями для відповідей.

Не забувайте записати, у кого і коли ви взяли інтерв'ю.

Наприкінці подякуйте людині, яка витратила на вас час і сили.

Інтерв'ю можуть бути проведені за наступними питаннями у відповідності до конкретних показників. Наприклад:

3 питання: 4.5 Організація-заявник повинна мати постійно діючу робочу групу, відповідальну за реалізацію екологічної політики.

- 1) Чи призначено в школі постійно діючу робочу групу, відповідальну за реалізацію екологічної політики?
- 2) Чи є необхідність створення такої групи чи уповноваження такої особи? Чому?
- 3) Чи плануєте ви як керівник навчального закладу зробити такий крок?

3 питання: 4.2 Організація-заявник повинна мати задекларовану екологічну політику.

- 1) Чи існує у вашому навчальному закладі задекларована екологічна політика? Як саме вона оформлена?
- 2) Чи доступна вона для ознайомлення усіма зацікавленими сторонами?
- 3) Як вона доводиться до відома всіх осіб, які працюють і навчаються?
- 4) Яким чином політика враховує найбільш вагомі екологічні впливи, що пов'язані з функціонуванням навчального закладу в процесі надання освітніх послуг? Чи в достатній мірі це існує?
- 5) Як часто переглядається екологічна політика?
- 6) Чи враховуються при цьому зміни навчально-виховних та навчальних програм, зміни організаційної структури організації? Як саме?

6) Групове інтерв'ю, або інтерв'ю з фокус-групою

«Групове інтерв'ю» – спеціальна процедура вивчення думки колективу, що проводиться шляхом аналізу, класифікації і систематизації індивідуальних точок зору на спільну проблему.

ПАМ'ЯТКА

Як провести групове інтерв'ю

Процедура проведення групового інтерв'ю потребує попередньої роботи: підготовки письмового запрошення учасників (10-15 осіб), оголошення переліку основних питань для обговорення (не більше 3-4), місця і часу проведення, передбачуваної тривалості заходу. Учасників групового інтерв'ю заздалегідь інформують, де і як буде вико-

ристовуватись отримана інформація. Основним результатом підготовчої роботи має стати сформована установка на співробітництво у організаторів і майбутніх учасників групового інтерв'ю.

Для успішного проведення групового інтерв'ю треба дотримуватись таких вимог:

- фокусуватись на темі інтерв'ю;
- чітко встановити і дотримуватись регламенту виступів;
- організувати почерговість висловлювань з наданням слова всім бажаючим;
- намагатись однозначно трактувати чи прояснювати терміни і поняття;
- не допускати домінування ведучого інтерв'ю;
- не оцінювати висловлені учасниками думки.

Для активізації учасників ведучий може застосовувати і технічні прийоми, задаючи форми і зразки викладу інформації, такі як:

- повторення сказаного виступаючим своїми словами, але зберігаючи зміст (парафраз), починаючи зі слів: «іншими словами, це означає...», «якщо я вірно зрозумів, це...» тощо. Такий прийом підвищує значущість того, що сказано, і стимулює інших до обговорення;
- постановка відкритих питань (таких, на які не можливі відповіді «так», «ні», «не знаю», а треба пояснювати свої думки);
- переадресування питання до ведучого всьому колективу: «А як ви вважаєте, колеги?», «Хто може дати відповідь?»;
- підведення проміжних підсумків, резюме. Фіксація точок зору, що повторюються або є протилежними, підведення «риски» як позначення переходу до наступного етапу роботи: «Отже, нашими основними ідеями є...», «Якщо зараз підсумувати сказане, то...».

Головний результат групового інтерв'ю – прояснення того, як сприймається співробітниками та чи інша проблема. Корисними будуть як кількісні підрахунки «за» і «проти», так і якісний аналіз думок учасників. Він може стосуватися діапазону думок, різкої чи помірної їх полярності, емоційного ставлення тощо.

ВЧИМОСЬ РОЗПІЗНАВАТИ ЗНАКИ МАРКУВАННЯ ТА ОБИРАТИ КРАЩУ ДЛЯ ЗДОРОВ'Я ТА ДОВКІЛЛЯ ПРОДУКЦІЮ

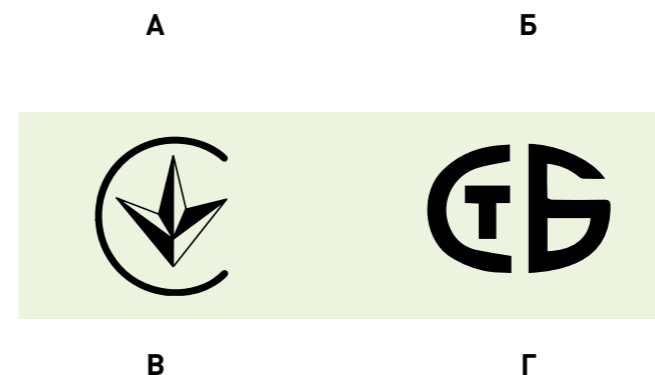
Знаки маркування є джерелом інформації для споживача, що вказує на безпеку, поліпшені якісні, екологічні чи інші характеристики продуктів, товарів, виробів, а іноді – послуг. Для того щоб споживати з турботою про власне здоров'я та довкілля, слід розуміти їх значення та уважно вивчати маркування продукції, яку ви плануєте придбати.

Будь-яка держава має гарантувати споживачу безпеку продукції. Задля цього впроваджуються різноманітні технічні регламенти або норми, що визначають показники безпеки і правила виробництва для різних категорій продукції, послуг, процесів чи робіт.

Відповідність таким вимогам підтверджується документом встановленого державою зразку (сертифікатом чи протоколом відповідності, висновком компетентного органа державного нагляду тощо).

Продукція, що відповідає державним нормам безпеки, маркується національним або регіональним знаком відповідності держави або союзу держав.

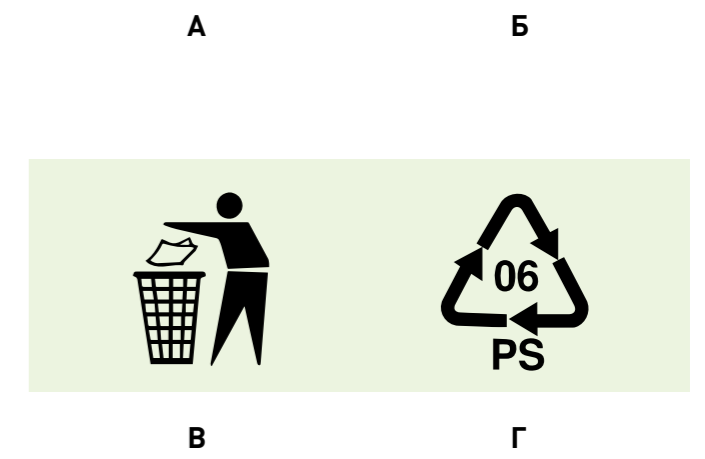
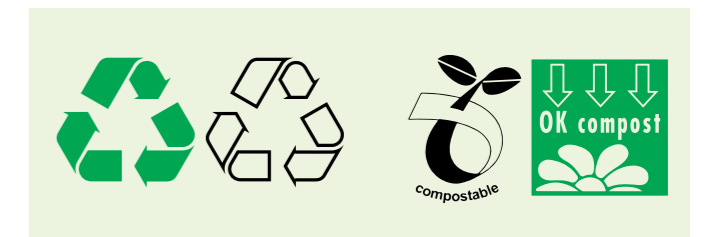
Національні та регіональні знаки відповідності продукції державним нормам безпеки

- А. Знак відповідності Директивам та Регламентам ЄС;
- Б. Національний знак відповідності Російської Федерації;
- В. Національний знак відповідності Республіки Білорусь;
- Г. національний знак відповідності України.

Доволі часто на упаковках можна зустріти знаки, що мають декларативний характер (не контролюються органами сертифікації) і вказують на певну характеристику продукту або дію по відношенню до нього.

До таких знаків відносяться знаки, що мають відношення до управління відходами:

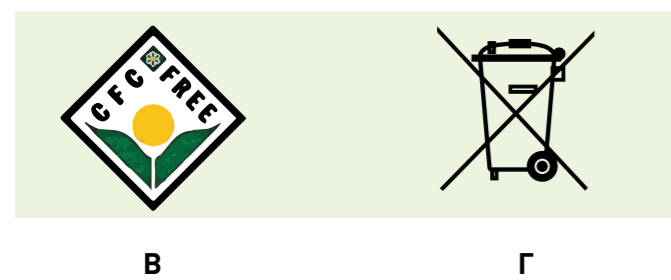
- А. Знак рециклінгу, який має ще назву «Лента Мебіуса», - у заштрихованому варіанті означає, що продукт чи його упаковка містять повторно перероблену сировину (наприклад, макулатуру), а незаштрихованим знаком позначають продукцію чи її упаковку, які можуть бути повторно перероблені.
- Б. Ці знаки означають, що позначений ними виріб чи пакувальний матеріал підлягають біологічному розкладу на 100%.

В. Суть цього знаку полягає у заклику не смітити, здавати використані вироби на повторну переробку і викидати їх у роздільні сміттєві баки для паперу, скла, пластику, ганчір'я тощо.

Такий знак зазвичай зустрічається разом із надписами «Тримай країну в чистоті!» («Keep you country tidy!») чи просто «Дякуємо» («Thank you», «Gracias»).

Г. Для належного сортування виробів з метою їх подальшої переробки запроваджено спеціальне маркування, яке дозволяє відрізнити всілякі види пластику та інших пакувальних матеріалів за походженням. Цифра в середній частині знаку та буквений код вказують на тип пакувального матеріалу.

Інші знаки, що носять інформаційний характер і вказують на певну екологічну характеристику продукції

А. Знак «Без ГМО» є декларацією виробника. Його застосування не вимагає проведення випробувань продукції на наявність трансгенів в продукті або його складових.

Б. Цей знак у перекладі з німецької має назву «Зелена крапка» і означає, що виробник сплатив спеціальний збір за утилізацію відходів упаковки згідно вимог системи управління відходами упаковки, що запроваджена в Німеччині.

На території України цей знак немає змістовного значення для товаровиробників, споживачів чи контролюючих органів.

В. Цей знак означає, що виріб містить небезпечні речовини і потребує спеціальних умов для утилізації – продукцію, марковану таким знаком, неможна викидати у звичайний контейнер для сміття, а слід здати до спеціального приймального пункту.

Г. Цей знак означає, що виріб не містить речовин, які розрушають озоновий шар Землі, наприклад – фреону.

Д. Цей знак вказує на наявність у виробника продукції, запровадженої та сертифікованої згідно вимог міжнародного стандарту ISO 14001 системи екологічного управління.

Таке маркування свідчить, що виробник має системний підхід у дотриманні норм екологічного законодавства та поліпшенні показників екологічних впливів в процесі виробничої діяльності.

Екологічна сертифікація та маркування

При виборі товарів чи виробів з поліпшеними екологічними характеристиками варто керуватися знаками екологічного маркування I типу. Право на застосування цих знаків відповідності екологічним критеріям⁸ можуть отримати лише виробники екологічно сертифікованої продукції згідно вимог міжнародного стандарту ISO 14024.

⁸ **Екологічні критерії** – додаткові до державних норм безпеки вимоги, які визначають поліпшені екологічні характеристики продукції відносно її впливів на довкілля та здоров'я людини на усіх етапах життєвого циклу – від сировини чи матеріалів до утилізації пакування або непридатного для подальшої експлуатації виробу.

Знаки екологічного маркування I типу згідно ISO 14024, що зустрічаються в маркуванні продукції, представленої на українському ринку

Як правило, до таких характеристик відносяться:

- більш жорсткі відносно державних норм показники безпеки щодо забруднення сировини агрохімією, важкими металами та радіонуклідами (для харчових продуктів) або вмісту небезпечних хімічних речовин (для промислової групи товарів);
- без застосування ГМО, харчових домішок ненатурального походження (для харчових продуктів);
- заборона застосування технологій переробки, які впливають на природну цінність сировини (для харчових продуктів);
- показники енергоефективності та екологічної результативності виробництва, що ґрунтуються на кращих практиках запровадження технологій більш чистого виробництва;
- додаткові вимоги до безпеки пакувальних матеріалів, упаковки, умов транспортування та зберігання готової продукції.

Екологічні критерії запроваджуються у форматі екологічного стандарту на певну категорію продукції.

Об'єктами стандартизації є екологічні характеристики харчових продуктів, різноманітних промислових товарів та виробів, послуг, об'єктів нерухомості тощо.

Органічна сертифікація та маркування, що зустрічаються в маркуванні продукції, представленої на українському ринку

Здебільш на українському ринку набувають популярності органічні продукти. З року в рік кількість продуктів органічного вітчизняного виробництва зростає. Переважно українські виробники органічної продукції проходять сертифікацію на відповідність вимогам органічних стандартів ЄС і застосовують знак органічного маркування ЄС, але на українському ринку зустрічаються й інші знаки органічного маркування, що належать визнаним на міжнародному рівні сертифікаційним системам.

Знаки маркування, що підтверджують органічне походження харчових продуктів, текстилю, косметичних або мийних засобів

А. Знак відповідності органічним стандартам згідно постанови Ради ЄС № 834/2007.

Б. Цей знак підтверджує, що маркована ним продукція пройшла сертифікацію на відповідність вимогам, встановленим постановою Ради ЄС № 834/2007, та правилам, розробленим Міжнародним інститутом органічної сертифікації та етикетки на базі міжнародних органічних стандартів.

В. Цей знак з 2001 року є єдиним державним знаком органічного маркування у Німеччині, яким позначають продукти харчування, що відповідають органічним стандартам згідно постанови Ради ЄС № 834/2007.

Г. Цей знак підтверджує, що маркована ним продукція пройшла сертифікацію на відповідність правилам, розробленим українською компанією «Органік стандарт» на базі європейських та міжнародних органічних стандартів.

Д. Цей знак можна зустріти на упаковці косметичного чи мийного засобу – він належить сертифікаційній системі «Ecosert» та зазначає, що у складі засобу не менш 95 % компонентів

природного походження, з яких не менш 70 % компонентів є сировиною органічного походження.

Маркування харчових домішок

Будь-який харчовий продукт переробки містить харчові домішки, до яких відносяться сіль, лимонна чи оцтова кислота та інші, які традиційно з давнини застосовуються людством для приготування їжі. Але розвиток хімічної та харчової промисловості надав можливість виробникам застосовувати і сотні харчових домішок синтетичного походження, більшість з яких при постійному вживанні викликають низку хронічних захворювань.

У разі, якщо у Вас нема можливості обрати екологічно чи органічно сертифікований продукт, варто звернути увагу на маркування з індексом «Е»⁹:

⁹ Загальноприйнята практика маркувати харчові добавки з індексом «Е» згідно номеру за класифікатором Європейського Союзу.

Таблиця шкідливих харчових домішок

Дуже небезпечні	E123	E510	E513E	E527				
Небезпечні	E102	E110	E120	E124	E127	E129	E155	E180
	E201	E220	E222	E223	E224	E228	E233	E242
	E400	E401	E402	E403	E404	E405	E501	E502
	E503	E620	E636	E637				
Викликають рак	E131	E142	E153	E210	E212	E213	E214	E215
	E216	E219	E230	E240	E249	E280	E281	E282
	E283	E310	E954					
Викликають розлад шлунку	E338	E339	E340	E341	E343	E450	E461	E462
	E463	E465	E466					
Викликають захворювання шкіри	E151	E160	E231	E232	E239	E311	E312	E320
	E907	E951	E1105					
Викликають розлад кишечника	E154	E625	E627	E628	E629	E630	E631	E632
	E633	E634	E635					
Впливають на тиск	E154	E250	E252					
Небезпечні для дітей	E270							
Заборонені	E103	E105	E111	E121	E123	E125	E126	E130
	E152	E211	E952					
Підозрілі	E104	E122	E141	E171	E173	E241	E477	

Небезпечні речовини у складі косметичних та мийних засобів

При виборі косметичних та мийних засобів слід уважно вивчати маркування щодо їх складу та уникати покупок продукції, яка містить наступні речовини:

- 1) аніонні ПАР (алкилбензосульфونات, сульфати й сульфоефіри жирних кислот), вміст інших ПАР не повинен перевищувати 15 %;
- 2) фосфати;
- 3) феноли, крезолі (бактерицидні речовини);
- 4) формальдегід (консервантурізних продуктах);
- 5) гіпохлорит натрію (відбілювач);
- 6) хлорорганічні складові (такі як триклозан – антибактеріальна речовина й катон – консервант);
- 7) ланолін (*lanolin*) – підвищує чутливість шкіри і часто викликає алергічний висип на ній;
- 8) мінеральне або технічне масло (*mineral oil*) – суміш рідких вуглеводнів, відокремлених від бензину (парафін і парафінове масло, петролатум, пропилен гліколь та інші).

У косметиці мінеральні олії застосовуються у якості зволожувача, що замикає вологу в шкірі завдяки утворенню плівки. Але така плівка не тільки утримує вологу, але і перешкоджає проникненню кисню, затримуючи вуглекислий газ, токсини та інші відходи життєдіяльності, що виводяться через шкіру. Таким чином, життєдіяльність шкіри порушується, шкіра стає чутливою, дратівливою та виснаженою;

9) емульгатори – речовини, що додають стійкість косметичним засобам.

У разі, якщо емульгаторів внесено у препарат занадто багато, функції шкіри порушуються, з'являється відчуття сухості. Переважно у якості емульгатору застосовується DEA (*diethanolamine*), який утворює багато піни і в реакції з іншими компонентами формує досить потужний канцероген NDEA (*nitrosodiethanolamine*);

10) консерванти – застосовуються для тривалого зберігання засобу шляхом придушення бактеріальної флори.

Одним з небезпечних і найпоширеніших є консервант TEA (*triethanolamine*), який в реакції з нітратами утворює *nitrosamines* – канцерогенну речовину, що викликає онкологічні захворювання.

Бронопол (похідна формаліну). Цей синтетичний консервант входить до складу кремів і дезодорантів. Дозволена концентрація його не повинна перевищувати 0,1 %.

Ще один консервант, який може бути небезпечний для шкіри, – бензойна кислота та її солі (*acide benzoique*) або E210, E211, E212, E213, що відносяться до високотоксичних речовин, здатних викликати при контакті зі шкірою свербіж та почервоніння;

11) ВНТ (*butylated hydroxytoluene*), або E321 – канцерогенна речовина, застосовується у якості антиоксиданту, заборонена у деяких країнах світу;

12) сонячні фільтри – *octyldimethyl PABA*, *PABA synthetique*, *padimate-O NDGA* (*nordihydroguaiaretic*);

13) речовини, що здатні викликати алергічні реакції:

- вазелін (*petrolatum*) і рідкий вазелін (*paraffinum liquidum*), крім білого вазеліну високого рівня очищення;
- бура (*borax*, E285) – використовується в засобах для відбілення, здатна викликати сильні дерматити, заборонена у ряді країн;
- *methylchloroisothiazolinone* – викликає подразнення шкіри навіть в малій концентрації;
- *diethanolamine* (DEA);
- тальк (*talci*);
- ланолін;
- гліколь;
- бронопол;
- альфа гідроксидні кислоти (*alpha hydroxy acid*), до яких відносяться молочна кислота та інші;
- гліцерин (*glycerin*).

Слід зазначити, що екологічна чи екологічно сертифікована продукція не містить жодної з вищезгаданих речовин.

**НА ШЛЯХУ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ
ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ В УКРАЇНІ**

МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

Барановська В.Є. к.е.н., Берзіна С.В., Іванова О.В., Капотя Д.Ю., Сущенко І.М.,
Пометун О.І. д.п.н., професор, член-кор. НАПН України, Яреськовська І.І.

**ВПРОВАДЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО СТАНДАРТУ «ЗЕЛЕНИЙ КЛАС»
У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ ЗГІДНО ДСТУ ISO14024**

О.І. Бондар – член-кореспондент НААН України, доктор біологічних наук, професор
(Державна екологічна академія післядипломної освіти та управління Мінприроди України).

Відповідальна за випуск: Берзіна С.В.

Видавництво: ТОВ «Задруга»,
04080, м. Київ, вул. Фрунзе, 86.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру, серія ДК №2000 від 08.11.2004 р.
Підписано до друку 21.10.2014 року.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Формат 64x90 1/16. Гарнітура "Din".
Ум. Друк. Арк 4,28. Обл.-вид. арк. 4,52.
Наклад 500 прим. Зам. №14-54.
Виконавець: ТОВ «Колор Консалтинг»,
01133, м. Київ, бул. Лесі Українки, 5-А.
Свідоцтво про державну реєстрацію
серія А01 №158086 від 12.02.2007 р.

Видання здійснено за підтримки Європейського Союзу. За зміст публікації повну відповідальність несуть автори. Зміст публікації не є відображенням офіційної позиції Європейського Союзу.

Європейський Союз об'єднує 28 країн-членів, які вирішили поступово об'єднати свої знання, ресурси та долі. Це унікальне політичне та економічне партнерство, засноване на цінностях поваги до людської гідності, свободи, рівності, верховенства права і прав людини. Понад п'ятдесят років нам знадобилося для створення зони миру, демократії, стабільності і процвітання на нашому континенті. Водночас нам вдалося зберегти культурне розмаїття, толерантність і свободу особистості. ЄС налаштований поділитися своїми цінностями та досягненнями з країнами – сусідами ЄС, їх народами та з народами з-поза їх меж.

Для подальшої інформації:

Представництво «Ептиса Сервісіос де Індженеріа, С.Л.»

Проект технічної допомоги ЄС «Додаткова підтримка Міністерства екології та природних ресурсів України у впровадженні секторальної бюджетної підтримки»

01601, Київ, вул. Еспланадна, 20, 10-й поверх
Тел.: (044) 585-66-80

E-mail: post@sbs-envir.org
Web-site: <http://www.sbs-envir.org>

Веб-сайт Представництва ЄС: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/index_uk.html

Сторінка Представництва ЄС у Facebook: <http://www.facebook.com/EUDelegationUkraine>